

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN YARARCILIĞA ELEŞTİRİLERİ*

*Harun ANAY***

ÖZET

Yararcılık, Batı düşüncesinde XVII. yüzyıldan sonra ortaya çıkan ve başta İngiltere olmak üzere pek çok ülkede etkili olan en önemli ahlak teorilerinden biridir. Bu teorinin pragmacılıkla ilişkisi de dikkate alındığında, son yüzyılların siyaset, iktisat, sosyoloji, psikoloji, eğitim vb. alanlarda en çok tartışılan, en çok önem verilen ve en çok yaygınlık kazanan ahlak teorilerinden biri olduğu söylenebilir. Hazcılıkla ilişkilendirilmesi halinde kökleri İlkçağ felsefesine kadar giden bu önemli teoriye, Hilmi Ziya Ülken (ö.1974)'in eleştirilerinin ele alınacağı bu makalede önce genel olarak yararcılığın, gelişimi ve önemi hakkında bilgi verilecek, daha sonra ise eleştiriler maddeler halinde anlatılacaktır. H.Z.Ülken'in yararcı ahlak anlayışına yönelttiği eleştiriler arasında; ahlâkı her türlü şekilden soyutlamaya çalışması; sırf akılcı, bilimci ve realist bir ahlâk olması; ahlâkın özerkliğini inkâr etmesi; yöntem olarak benimsediği tümevarımın ahlâklılığı açıklayamaması; değer hükümlerini olgu hükümlerinden çıkarması; insanı doğal şartların esiri haline getirerek hürriyeti tehlikeye atması; edilgin bir ahlâk olması; toplumsal ve iktisadî eşitsizlikleri izah edememesi; ahlâkî fiili sadece bireyi esas alarak açıklamaya çalışması; manevî hayatın değerini en alt düzeye indirmesi; herkes için geçerli olmayan bir seçkinler ahlâkı olması; yükümlülüğü yarar ile açıklaması; göreci bir ahlâk olduğu için nesnel ve evrensel olmaması; bilimi tamamen göreci hale getirmesi; mutluluk ve adalet kavramlarını tatmin edici bir şekilde açıklayamaması zikredilebilir.

Anahtar Kelimeler

Yararcılık, Bencilik, Hazcılık, Bireycilik, Pragmacılık, Ahlâk Felsefesi, Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Yeni Çağ Felsefesi, Hilmi Ziya Ülken, Çağdaş Türk Düşüncesi.

Yararcılık (utilitarianism), XVII. yüzyıldan sonra Batı ahlâk düşüncesi içinde doğup gelişen ve başta İngiltere olmak üzere pek çok ülkenin

* Bu makalenin yazımı sırasındaki yardımları için değerli ilim adamları Prof. Dr. Ayhan Bıçak, Prof. Dr. Ali Akyıldız, Doç. Dr. Seyfi Kenan ve Elmin Aliyev'e teşekkür etmeyi yerine getirilmesi gereken bir borç kabul ediyorum.

** Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü/ harunanay@marmara.edu.tr

düşünce hayatını derinden etkilemiş bir ahlâk teorisisidir. Hazcılık (hedonizm) ile ilişkisinin dikkate alınması halinde ise kökleri ilk çağ düşünce-sine kadar geri götürülmesi mümkün olan ve felsefe tarihinde yüzlerce yıldır tartışılan, taraftarları ve karşı çıkanları bulunan bir ahlâk anlayışıdır. Yararcılığın; siyaset, iktisat, hukuk, sosyoloji, psikoloji ve eğitim gibi alanlara etkisi ile bu teorinin devamı olarak gelişen pragmacılık göz önüne alındığında ise son dört yüz yıllık Batı ahlâk düşüncesi tarihinin en etkili ve en yaygın ahlâk teorilerinden biri olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Dolayısıyla, yararçı ahlâkın temel tezleri ve tarihi gelişimiyle çeşitli alanlara etkilerinin incelenmesi; genel olarak ahlâk felsefesi açısından olduğu kadar çağdaş Batı düşüncesi ve medeniyetinin temellerinin tanınması için de son derece önemlidir. Bunun farkına varan nadir Türk düşünürlerinden biri olarak H. Z. Ülken (ö.1974)'in yararcılık ve bu teorinin devamı kabul ettiği¹ pragmacılık (pragmatizm) hakkında yazdıkları ve konuyla ilgili eleştirileri büyük bir kitap hacmini aşacak boyuttadır. Buna rağmen, şimdiye kadar bu hususlar araştırılmadığı gibi,² doğrudan H. Z. Ülken'in ahlâk düşüncesi hakkında hazırlanan iki tezin muhtevaları da,³ bu makalede ortaya koymaya çalışacağımız içerikten ve uygulayacağımız yöntemden oldukça uzaktır.

H. Z. Ülken'in yararcılık ve pragmacılığı nasıl anladığı, başvurduğu kaynakları ve eleştirilerinin ayrıntıları tarafımızdan daha geniş olarak

¹ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefe Dersleri, I, Metafizik*, İstanbul 1928, s. 80; a.mlf., *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul 1948, s. 70; a.mlf., *Yirminci Asır Filozofları*, İstanbul 1936, Kanaat Kitabevi, s. 53-54. Krş. Doğan Özlem, *Etik-Ahlâk Felsefesi-*, İstanbul 2004, İnkılap Kitabevi, s. 64.

² H.Z.Ülken hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Neriman Temiz, "1952-1962 Yılları Arasında Hilmi Ziya Ülken ve Düşünceleri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 193-197; Ayhan Vergili, *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, İstanbul 2006, Kitabevi Yayınları, s. 125-141; a.mlf., "Hilmi Ziya Ülken Bibliyografyasına yeni Katkılar (57 Adet Ek Yayın)", *Müteferrika Dergisi*, Sayı 30, İstanbul 2006, s. 283-292.

³ H. Z. Ülken'in ahlâk düşüncesi hakkında hazırlanan tezler için bkz. Necati Demir, "Hilmi Ziya Ülken'in Ahlâk Anlayışı", E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1991; Merve B. Tunç, "Hilmi Ziya Ülken'de Aşk Ahlâkı ve Onun Diğer Ahlâk Nazariyelerine Yöneltiği Eleştiriler", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009.

başka çalışmalarda inceleneceği için, bu makalede sadece yararcılığa yönelttiği eleştirileri ele alınacaktır. Makalede önce yararcılığın tarihi, etkisi ve önemi hakkında bilgi verilecek ardından H. Z. Ülken'in yaptığı eleştiriler maddeler halinde anlatılacak, son olarak ise bu eleştiriler değerlendirilecektir.

A- Yararcılık ve Önemi

Latince, 'uti (to use: kullanmak, yararlanmak, istifade etmek)' kökünden gelen 'utility' kelimesi, İngilizce'de 'fayda, yarar, menfaat, yararlı, yararlılık' anlamlarında kullanılmaktadır. Yararcılığın kurucusu Jeremy Bentham (ö.1832) tarafından türetilen 'utilitarian' terimi ise felsefe literatüründe yararcı felsefeye inanan kişiye (filozofa) denilmektedir⁴. Yararcılık (utilitarianism) kelimesini de ilk defa yine Bentham kullanmış ise de,⁵ eserlerinde ahlâkla ilgili görüşlerini başlangıçta yarar ilkesi (the principle of utility) başlığı altında anlatırken,⁶ vefatından on yıl önce (1822) bunun yerine en yüksek oranda mutluluk (greatest happiness veya greatest felicity) ifadesini tercih ettiğini belirtmiştir.⁷

Yararcı okulun ikinci büyük filozofu ve Bentham'ın öğrencisi olan J. S. Mill (ö.1873), 1861 yılında *Yararcılık (Utilitarianism)* başlığı altında peşe peşe üç makale yazmış,⁸ bu yazılar aynı başlık altında 1863 yılında müstakil bir kitap halinde yeniden yayımlanmıştır.⁹ J. S. Mill'in bu çalışmalarından sonra yararcılık terimi, yarar ilkesini savunan ve yarar

⁴ Noah Webster, *Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language*, ed. J. L. McKechnie, New York 1959, II, 2013; J.W.Redhouse, *İngilizce-Türkçe Radhouse Sözlüğü*, İstanbul 1985, Redhouse Yayınevi, s. 1090.

⁵ J. O. Urmson, "Utilitarianism-Philosophy", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. D. L. Sills, New York 1968, XVI, 225.

⁶ J. Bentham, ahlâkla ilgili iki temel eserinde bu ifadeyi tercih etmektedir. *The Principles of Morals and Legislation*, New York 1988, Prometheus Books, s. 1; a.mlf., *Theory of Legislation*, çev. R. Hildreth, Londra 1876, Trübner, s. 1-2.

⁷ J.Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, s. 1.

⁸ J.S. Mill'in *Yararcılık* adlı eserinin makaleler halinde yayımı için bkz. J.S.Mill, 'Utilitarianism', *Fraser's Magazine (for Town and Country)*, LXIV, 391-406 (October), 525-534 (November), 659-673 (December), Londra 1861.

⁹ Bu eserin ilk baskısı için bkz. J. S. Mill, *Utilitarianism*, Londra 1863, Parker, Son and Bourn, West Strand, 96 s.

kavramına göre ahlâkı temellendirmeye çalışan görüşleri ifade etmek üzere ahlâk felsefesi tarihinde sıklıkla kullanılır hale gelmiştir. Daha özel olarak ifade etmek gerekirse yararcılık; iyi ve kötünün belirlenmesinde haz ve elemi yegane esas kabul eden ve eylemlerin ahlâkîliğinin onların sonuçlarına bağlı olduğunu savunan ahlâk teorisinin adıdır.¹⁰ Yararcılık, Bentham'ın ahlâk teorisinin temellerinden biri olan 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu' ilkesini esas alan görüş anlamında da kullanılmaktadır.¹¹ İyi ve kötünün belirlenmesinde ahlâkî fiillerin sonuçlarının yararlı olup olmamasını temel ölçü aldığı için, İngiliz felsefeci G. E. M. Anscombe (ö.2001)'un 1958 tarihinde yayımlanan *Çağdaş Ahlâk Felsefesi* başlıklı önemli makalesinin¹² tesiriyle yararcılığa, 1960'lardan beri sonuççuluk (consequentialism) da denilmektedir. Anscombe; ahlâk alanına yaptığı en önemli katkılardan biri olan bu meşhur makalesinde, Hume (ö.1776), Bentham, J. S. Mill (ö.1873) ve H. Sidgwick (ö.1900) gibi düşünürlerin görüşlerini incelemekte ve yararcılığı sonuççu (consequentialist) olduğu için eleştirmektedir.¹³

Ahlâkî iyiyi, dolayısıyla mutluluğu, haz elde etmek; ahlâkî kötüyü ve mutsuzluğu ise eleme dayandırmak, ilkçağdan beri tartışılan bir ahlâk görüşüdür. İnsan fiillerinin haz ve elem ölçüsüne göre değerlendirilmesini (ahlâkî hazcılığı) savunan ilk filozoflardan birinin Aristippus (ö.m.ö.356) olduğu bilinmektedir.¹⁴ Daha sonra, yararcılığın ilkçağdaki öncülerinden biri kabul edilen Epikür (ö.m.ö.270) tarafından hazcılık (hedonizm) daha sistemli bir ahlâk teorisi haline getirilmiştir. Ona göre ahlâkın amacı

¹⁰ Ted Honderich (ed.), "Utilitarianism", *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford 1995, s. 890.

¹¹ N. Webster, *a.g.e.*, s. 2013. Anılan ilke hakkında bkz. J. Bentham, *Deontology or The Science of Morality*, ed. J. Bowring, Londra 1834, I, 287-332 (History of the Greatest-Happiness Principle).

¹² G. E. M. Anscombe, "Modern Moral Philosophy", *Philosophy*, XXXIII/124 (January 1958), s. 1-19.

¹³ Thomas Mautner (ed.), *The Penguin Dictionary of Philosophy*, Londra 1999, s. 582. Anscombe'un 'sonuççu (consequentialist)' ve sonuççuluk (consequentialism) terimlerini kullanımı hakkında bkz. G. E. M. Anscombe, "Modern Moral Philosophy", s. 12-13,

¹⁴ H. Z. Ülken, *Felsefeye Giriş*, Ankara 1958, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, II, 200; A. Cevizci, *Etiğe Giriş*, İstanbul 2002, Paradigma Yayınları, s. 45-48.

mutluluğu aramak olup, mutluluk ise mümkün olduğu kadar çok hazzla ulaşmaktır. Hazlar, maddî ve ruhî şeklinde iki gruba ayrılmakta; devamlılık bakımından kısa ve kuvvet bakımından zayıf oldukları için maddî hazlar, ruhî hazlara göre daha az değerli sayılmaktadır. Bu düşünceleriyle, asırlar sonra J. S. Mill'in hazların nitelikleri açısından da taksim edilebileceğine dair felsefesinin temellerini atmış olmaktadır.¹⁵

Rönesans döneminde ilkçağ felsefesine ilginin artması sonucunda XIV-XVI. yüzyıllar arasında ahlâk düşüncesi önemli ölçüde antikiteye dayandı. Dinî (Hristiyanlık) ahlâkla ilgili tartışmaların da devam ettiği bu yüzyıllarda, düşünce hayatında esas itibariyle Aristotelesçi ahlâk düşüncesi geleneği hakim olsa da, Eflatuncu ve Stoacı ahlâk görüşlerine de ilgi gösterildi. Bunların yanı sıra, yararcılığın en önemli kaynaklarından biri olan Epikür'ün hazcı ahlâk felsefesi, asırlarca kötü gözle görüldükten sonra, Rönesans döneminde yeniden canlandırıldı. Diogenes Laertius'un, içinde Epikür'ün fikirlerinin de yer aldığı *Filozofların Hayatları* adlı kitabının 1433 yılında Latince'ye tercüme edilmesiyle Batılı bilim ve düşünce adamları ilk defa onun yazılarına ve düşüncelerine doğrudan erişme imkânına kavuştular. Roma dönemi şairi Lucretius (ö.m.ö.55)'un IX. yüzyıldan beri varlığı bilinmeyen *Evrenin Doğasına Dair* isimli Epikür felsefesini manzum bir şekilde anlatan eseri de aynı dönemde (1417 yılında) keşfedilmiştir.¹⁶

Bu eserler hümanist yazarların gündemine girdikten sonra, Erasmus (ö.1535) gibi bazı düşünürler Epikür'ün hazcı ahlâk felsefesini değişik düzeylerde savunmuşlardır. Bu dönemde Epikür felsefesine ilgi duyan filozoflardan biri Erasmus'un arkadaşı olan İngiliz filozofu T. More (ö.1535)'dur. Onun *Utopia* adlı meşhur eserinde tasavvur ettiği hayalî ülkenin/devletin sakinleri, hazzı en yüksek iyi olarak görmektedir.¹⁷ Yine aynı dönemde, modern bilimin ve mantığın kurucularından biri kabul edilen İngiliz filozofu F. Bacon (ö.1626)'ın iyi kavramını yararlı kavra-

¹⁵ H. Z. Ülken, *Felsefeye Giriş*, s. 201; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, Ankara 1971, Demirbaş Yayınları, s. 335; Adnan Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, Ankara 1963, Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 9-12; A. Cevizci, *a.g.e.*, s. 48-51; D. Özlem, *Etik, Ahlâk Felsefesi*, s. 56-57.

¹⁶ J.Kraye, "History of Western Ethics-7-Renaissance", *Encyclopedia of Ethics*, ed. L. C. Becker, New York 1992, I, 490, 497-500.

¹⁷ J. Kraye, *a.g.e.*, s. 498.

mıyla örtüştürmesi ve toplum yararını gerçek eylemi değerlendirmede ana ölçü kabul etmesi yararçı ahlâk felsefesi tarihinde son derece önemlidir.¹⁸

Ahlâk felsefesi tarihinde bencil hazcılığın en önemli savunucularından biri olan T. Hobbes (ö.1679), insanı tabiatı itibariyle haz peşinde koşan ve kendi mutluluğundan başka hiçbir şey düşünmeyen bir varlık olarak kabul etmektedir. Tecrübî gerçeklere dayanan doğal bir ahlâk kurmak isteyen Hobbes'a göre, her birey kendi çıkarı için çalışır bu yüzden de başkalarıyla çatışma durumuna girer. Herkesin birbiriyle savaşması, bireyin kendi çıkarına da aykırı olduğu için bu savaş durumunu sona erdirmek üzere mutlak güç sahibi bir "devlete" ihtiyaç vardır. Aynı yüzyılda yaşayan, İngiliz tecrübeciliğinin kurucusu J. Locke (ö.1704) ise, doğuştan bilgiler olmadığına dair epistemolojisinin gereği olarak ahlâk kurallarının doğuştan geldiği fikrine de karşı çıkmakta, ahlâk kavramlarının haz ve elem duyularına dayandığını iddia etmektedir. Ona göre, ahlâkî bir yararılamanın tek doğal kaynağı, bir eylemin yararlı ya da zararlı oluşuna dair tecrübelerimizden başka bir şey değildir.¹⁹

Daha önceki asırlarla kıyaslandığında, XVIII. yüzyılda bu felsefenin gittikçe yaygınlık kazanmaya başladığı ve başta İngiliz düşünürleri olmak üzere pek çok filozofun yararçı ahlâk anlayışını savunduğu görülmektedir. Bunlardan biri olan F. Hutcheson (ö.1747), yararçılığın öncüleri arasında özel bir konuma sahiptir. Modern yararçılıkla özdeşleşen görüşlerden biri olan 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu' ilkesini ilk defa ileri süren düşünür kabul edilen Hutcheson, tecrübe ve gözlem yöntemlerinin ahlâk alanında uygulanmasını savunmaktadır. Aynı yüzyılda yaşayan Hume'un ahlâk felsefesi de yararçılık tarihinde önemlidir. Hume; çağrışımçı bilgi teorisini ve psikolojiyi savunmakta, insan hareketlerinin doğruluğu, yanlışlığı, ahlâklılığı veya ahlâka aykırılığı hususunda başvurulacak tek ölçünün haz olduğunu ileri sürmektedir. Yararı bütün erdemlerin temeli saymak suretiyle, yarar düşüncesinin insan hayatına daima yön veren bir güç olduğunu kabul etmektedir. Bunun devamı olarak, devlet otoritesine itaat etmenin gerekliliğini de yarar fikrine dayandır-

¹⁸ Bedia Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, İstanbul 1982, Remzi Kitabevi, s. 121; D. Özlem, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁹ B. Akarsu, *a.g.e.*, s. 122-128; A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 3, 14; A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 99-106.

maktadır.²⁰ Hume'un ahlâk alanında yaptığı en büyük katkılardan biri de, daha sonraki tarihlerde büyük tartışma konusu olan, değer in olgudan çıkarılmasının ortaya çıkardığı soruna işaret etmesidir (is-ought question).²¹

İngiliz düşünürlerinin yanı sıra yararçı felsefeyi Kara Avrupasında savunan düşünürler de bulunmaktadır. Bunlardan biri olan İtalyan hukuk filozofu C. Beccaria (ö.1794), 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu' ilkesini kabul etmektedir. Fransız düşünürü C. A. Helvetius (ö.1771) ise ahlâkı tecrübî ilim haline getirmeye çalışmakta, maddî dünyanın tabiat kanunlarına tabi olduğu gibi ahlâkın da yarar yasalarının yönetimi altında olduğunu düşünmekte ve insan faaliyetlerinin hedefini ve iyinin ölçüsünü kişisel yarar olarak görmektedir.²²

XVIII. yüzyılda kısaca özetlenen bu görüşlerin yanı sıra, yararçılığı dini açıdan temellendirmeye çalışan ve Hristiyanlığın inançlarıyla haz ve yarar ilkesini uzlaştırmayı gaye edinen ahlâk filozofları da vardır. R. Cumberland (ö.1718), J. Gay (1745), J. Brown (1766), D. Hartley (1757) ve W. Paley (1805) gibi din adamları tarafından savunulan yararçılığın bu şekline, teolojik yararçılık denilmektedir. Bu teoriyi savunanlardan biri olan W. Paley, 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu' ilkesini tabiattan ve dinî metinlerden çıkarmakta, Tanrı'nın insanların en yüksek oranda mutluluğa ulaşmasını istediğini savunmaktadır.²³

Buraya kadar anlatılan ahlâk görüşlerinin yararçı okulun kuruluşuna hazırlık mahiyetinde olduğu söylenebilir. Yarar düşüncesini ahlâk da dahil olmak üzere bütün alanlara uygulayarak bir sistem oluşturmaya

²⁰ A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 18-20, 46; B. Akarsu, *a.g.e.*, s. 133-134, 209-211; A. Cevizci, *a.g.e.*, s. 130-133; Mehmet Aydın, *Ahlâk Felsefesi Ders Notları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1983-1984, s. 23.

²¹ Olgü-değer sorunu ve Hume'un bu tartışmadaki yeri hakkında bkz. Recep Kılıç, "Olgü ve Değer Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1996, XXXV, 355-356. A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 134-136. Krş. David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan, Ankara 2009, s. 316.

²² A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 7, 24-30; Ahmet Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararçılık Teorisi*, İstanbul 1999, Beta Basım Yayım, s. 35-38; A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 159-162.

²³ A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 22-24; A. Gürbüz, *a.g.e.*, s. 39-44.

çalışan filozof ise modern yararcılığın kurucusu olan J. Bentham'dır.²⁴ Onun temellerini attığı ve Benthamcılık olarak da anılan felsefî akım, aynı zamanda İngiliz düşünce tarihinde kurulan ilk felsefe ekolü olarak kabul edilmektedir. Bentham, kendisinden önceki İngiliz filozoflarının bilgi felsefesinde tecrübeye, ahlâkta ise yarara dayanan görüşlerinden de istifade ederek yararçı düşüncenin ana ilkelerini sistematik bir şekilde ifade etmiştir. Onun yarar ilkesine dayanan teorisi, yaşadığı dönemin soyut düşüncelerine ve metafizik teorilerine karşı bir tepkidir. Bu yüzden, akılcılığa karşı tecrübeciliğin, idealizme karşı maddeciliğin ve a priori'ye karşı a posteriori'nin savunmasını yaptığı söylenebilir.²⁵

Bentham; tabiatın insanı haz ve elemin hakimiyeti altında bıraktığını, insanın yapması ve yapmaması gerekenler ile doğrunun ve yanlışın ölçüsünü onların belirlediğini, bu hakimiyetten kurtulduğunu sananların ne dediğini bilmez kişiler olduğunu ve yarar ilkesinin de her şeyi bu iki temel ilkeye bağladığını ifade etmektedir.²⁶ Böyle bir temelden hareket ettiği için, ona göre, haz yegane iyidir. Herhangi bir hareketin ahlâkîliği, dolayısıyla da ahlâkın ölçüsü, o hareket sonucunda ortaya çıkacak haz veya eleme göre belirlenmelidir.²⁷

Mutluluk, hazlara ulaşma, elemlerden kaçınma ve hazların elemlerden daha fazla olması demektir. Yarar kavramı da haz ve mutlulukla ilişkili olup insana haz veren her hareket aynı zamanda onun yararınadır. Özgeci olanlar da dahil olmak üzere insanın bütün hareketleri bencilik ve kendi yararını gözetmesinden kaynaklanmaktadır. Gözlem yöntemi, güvenilir ahlâk ilkelerine ulaşmanın tek yoludur. Dolayısıyla, herhangi bir hareketin ahlâka uygun olmasını veya olmamasını realite (olan) belirlemektedir. Bu ise, Hume'un işaret ettiği, olgulardan değerleri çıkarmaktan başka bir şey değildir.²⁸

²⁴ Bentham'ın hayatı ve eserleri hakkında bkz. Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi, Yararcılık ve Pragmatizm*, çev. Deniz Canefe, İstanbul 2000, İdea Yayınları, VIII/a, s. 9-13.

²⁵ A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 4, 7, 31-32; A. Gürbüz, *a.g.e.*, s. 44-45; F. Copleston, *a.g.e.*, s. 13; D. Özlem, *Etik, Ahlâk Felsefesi*, s. 63.

²⁶ J. Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, s. 1; a.mlf., *Theory of Legislation*, s. 2.

²⁷ F. Copleston, *a.g.e.*, s. 13-14; A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 36, 46.

²⁸ A. Güriz, *a.g.e.*, s. 33, 36-38, 50; A. Gürbüz, *a.g.e.*, s. 52-53; F. Copleston, *a.g.e.*, s. 18.

Hazlar arasında nitelik farkı bulunduğunu kabul etmeyen Bentham, haz ve elemeleri nicelik bakımından ayrıma tabi tutarak ölçmeye çalışmaktadır. Bu yüzden, nicelik aynı olmak şartıyla şiirin insana sağladığı hazla bir kağıt oyununun verdiği haz arasında hiçbir fark yoktur. Hazları nicelik bakımından ölçebilmek için, düşünce tarihinde muhtemelen hiç kimşenin yapmadığı bir işe girişerek haz aritmetiği, haz kalkülü ya da mutluluk hesabı (felicific calculus) olarak da anılan bir yöntem geliştirmiştir. Bu yönteme göre, bir eylemi nicelik bakımından ölçebilmek için hazzın yoğunluğu, süresi, yakınlığı veya uzaklığı, kesinliği, verimliliği, kapsamı ve arılığı belirlenmelidir.²⁹ Bentham'ın ahlâk felsefesinin temeli olan yarar ilkesi, her eylemde 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu'nu dikkate almak demektir. Bu ilkenin dikkate alınması halinde, her insan çok sayıda insanın mutluluğunu isteyecek, böylece kendi mutluluğu da gerçekleşmiş olacaktır.³⁰

Dinî kurallara mutlak bir yanılmazlık izafe edip ahlâkı onlara dayanarak kurmaya imkân olmadığını savunan Bentham'ın,³¹ haz ve elemi esas almak suretiyle daha en baştan dinden bağımsız bir ahlâk kurmak istediği anlaşılmaktadır. Haz ve elem ikilisi, dolayısıyla da yarar düşüncesi, -bütün insan fiillerini kapsadıkları için- iktisat, hukuk, eğitim, siyaset vb. alanların da ölçüsü durumuna gelmektedir. Haz, yarar ve benciliğe dayandığından dolayı Bentham'ın ahlâk felsefesi; psikolojik hazcılık, bencil hazcılık ve hazcı yararçılık olarak da anılmaktadır.³²

Bentham'dan sonra yararçı ekolün tartışmasız en büyük düşünürü J. S. Mill'dir. *Yararçılık* adlı yukarıda bahsedilen eserinin dışında; 1843 yılında yayımladığı *Mantık Sistemi* adlı eserinde, bütün sosyal bilimler alanında tümevarım yöntemden istifade edilmesi gerektiğini savunmaktadır. İlk baskısı 1848 tarihli olan *Siyasî İktisadın İlkeleri* adlı kitabından dolayı Mill, modern iktisat düşüncesinin kurucu düşünürlerinden biri kabul

²⁹ J. Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, s. 28; A. Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 198-200; A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 40-41.

³⁰ J. Bentham, *a.g.e.*, s. 1vd.; A. Güriz, *a.g.e.*, s. 46; B. Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, s. 139; A. Cevizci, *a.g.e.*, s. 197-198.

³¹ A. Güriz, *a.g.e.*, s. 52-53.

³² A. Cevizci, *a.g.e.*, s. 195; A. Güriz, *a.g.e.*, s. 38.

edilmektedir. İlk defa 1958 yılında neşredilen *Hürriyet* adlı eseri ise liberal siyaset felsefesinin kaynak eserlerinden biri sayılmaktadır.³³

J. S. Mill, bilginin çağrışımlar sonucunda doğduğunu ve insan hareketlerinin psikoloji kanunlarına bağlı bulunduğunu düşünmektedir. Ahlâkın temel ilkesi hazzın iyi olduğunu kabul etmektir. Yarar ya da ‘en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu’ ilkesinin gereği olarak, insanın herhangi bir eylemi onun mutluluğunu arttırtıyorsa o eylem doğrudur. Kendiliğinden arzu edilen bir şey olan mutluluk, hazzın varlığı ve elemin yokluğu anlamına gelir. Hazzın dışındakiler, mutluluğun elde edilmesine yardımcı oldukları için istenir. Tıpkı idealist ahlâk felsefelerinde olduğu gibi, tecrübeye dayanan bir ahlâk sisteminde de yarar ve mutluluk gibi ilk ilkeler a priori olup ispat edilemezler. Ancak gözlem ve tecrübe, mutluluğun kendiliğinden arzu edildiğini yalanlamadığı için, mutluluk gözlemin verdiği sonuçlara göre açıklanabilir. Böylece, temel ahlâk ilkelerinin ispat edilemeyeceğini kabul etmekle J. S. Mill’in ahlâk felsefesi, göreci bir şekle bürünmekte, gözlemi esas aldığı için de olması gerekeni olandan çıkarmış olmaktadır.³⁴

J. S. Mill de Bentham gibi insan hareketlerinin çoğunlukla bencil bir mahiyet taşıdığını düşünmekte ve insanın bencil hareketlerinde bile öteki insanların haklarını gözetmesini istemektedir. Bentham, hazları sadece niceliklerine göre ayırırken, J. S. Mill hazların niteliklerine göre sınıflandırılmasının da mümkün olduğunu ve ruhi hazların bedeni hazlara göre daha yüksek değer taşıdığını düşünmektedir. Bentham hürriyeti, güvenliğin bir unsuru olarak değerlendirerek felsefesinde hürriyete müstakil bir yer ayırmamaktadır. Mill ise, fert ve cemiyet yararına olduğu için hürriyete büyük değer vermekte ve onun sınırlarını tespit etmeye çalışmaktadır. Hürriyete atfettiği bu büyük önem, onu doğal bir hak olarak görme-

³³ A. Güriz, *a.g.e.*, s. 124-125; Gülten Kazgan, *İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul 2010, Remzi Kitabevi, s. 70-71. J. S. Mill’in hayatı ve eserleri hakkında bkz. F. Copleston, *a.g.e.*, s. 29-31.

³⁴ J. S. Mill, *Faydacılık*, çev. Nazmi Coşkunlar, İstanbul 1986, s. 4-5, 9-11; J. S. Mill, *Hürriyet*, çev. M. O. Dostel, İstanbul 1956, Maarif Vekaleti Yayınları, s. 17-18; A. Güriz, *a.g.e.*, s. 123-124, 128-129, 137.

sinden değil, birey ve toplum için yararlı, dolayısıyla da toplumun mutluluğu için vazgeçilmez olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.³⁵

XVIII. ve XIX. yüzyıl İngiltere'sinin toplumsal ve hukukî kurumlarını değiştirmek ve ıslah etmek hususunda gösterdikleri çabalardan dolayı Bentham ve onun görüşlerini benimseyen düşünürler, felsefi radikaller (philosophical radicals) olarak da anılmaktadırlar. Bentham'ı takip edenler onun teorisini özellikle toplumsal kurumlara uygulamak için çalışmışlardır.³⁶ Sağlığında ve vefatından sonra pek çok düşünürü etkileyen Bentham'ın kurduğu modern yararcılık okulunun yaygınlaşmasında J. S. Mill'in babası James Mill (ö.1836) de büyük katkıda bulunmuş, onu hem etkilemiş hem de ondan etkilenmiştir.³⁷ Aynı dönemde, hukuk felsefecisi John Austin (ö.1859) gibi Bentham'dan etkilenerek yararcılığı savunan pek çok düşünür bulunmaktadır.³⁸ Yararcılık sadece düşünürleri değil, İngiltere'de yönetici sınıf da dahil olmak üzere geniş halk kitleleri üzerinde de derin etkilerde bulunmuş, bu durum günümüze kadar da devam etmiştir.³⁹

Bentham'ın savunduğu yararcılık daha hayatında iken pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. Hocasının sistemini ıslah etmek gayesiyle J. S. Mill'in pozitivist ve idealist fikirleri yararcılığın içine dahil ettiği ancak bu girişimde başarılı olamadığı, bu yüzden de yararcılık okulunun dağıldığı, etkisini kaybettiği ve Bentham'ın vefatından sonra da tamamen ortadan kalktığına dair görüşleri ihtiyatla karşılamak gerekir.⁴⁰ Bu fikirlerin tam anlamıyla doğru olmadığı; yarar ilkesi ve yararcılık hakkındaki tartışmaların ahlâk felsefesinde hala devam etmesinden anlaşılmaktadır. Bu konuda; XIX. ve XX. yüzyılda yaşayan H. Sidgwick, A. Bain (ö.1903), G. E. Moore (ö.1958), K. Popper (ö.1994), W. K. Frankena (ö.1994) ve R. M.

³⁵ J. S. Mill, *Faydacılık*, s. 12-13, 26; A. Güriz, *a.g.e.*, s. 129-130, 133, 146-154; D. Özlem, *Etik, Ahlâk Felsefesi*, s. 67; F. Copleston, *a.g.e.*, s. 32-34; A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 203-206.

³⁶ A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 4-5; A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararcılık Teorisi*, s. 72.

³⁷ B. Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, s. 139; A. Gürbüz, *a.g.e.*, s. 68. J. Mill'in felsefesi hakkında bkz. F. Copleston, *a.g.e.*, s. 21-28.

³⁸ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, Ankara 2003, Siyasal Kitabevi, s. 313 vd.

³⁹ William Frankena, *Etik*, çev. Azmi Aydın, Ankara 2007, İmge Yayınevi, s. 100.

⁴⁰ A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 4-5, 126-127.

Hare (ö.2002) gibi filozofların -ister savunmak isterse eleştirmek için olsun- en önemli tartışma konularından birinin yararçılık olması teorinin hala önemini koruduğunu göstermek için yeterli delildir.⁴¹ Bütün bu tartışmalar ve klasik yararçılığın eleştirilmesi sonucunda yararçı ahlâk içinde farklı ayrımlara da gidilmiştir. Bunlara; ideal yararçılık, eylem yararçılığı, genel yararçılık ve kural yararçılığı örnek olarak verilebilir.⁴²

Özellikle klasik iktisadın kuruluşunda ve gelişmesinde yararçı teoriyi savunanların büyük etkisinin olması, yararçılığın ne kadar geniş bir etkiye sahip olduğunun başka bir delilidir. A. Smith (ö.1790) gibi liberal iktisatçıların savunduğu ‘bırakınız yapsınlar (laissez-faire)’ şeklinde kısaca ifade edilen devletin iktisadî hayata müdahale etmemesi ilkesinin Bentham tarafından kabul edildiği ve onun reform tekliflerinin çoğu zaman liberal mahiyette olduğu bilinmektedir. Ayrıca, D. Ricardo (ö.1823) ve T. Malthus (ö.1834) gibi liberal iktisatçıların hukuku yarar ilkesine göre açıklamaları ve XIX. yüzyıl iktisatçıları için yararçı teorinin son derece çekici özelliklere sahip olması bu ilişkinin çarpıcı örnekleridir. Bunlara, James Mill’in Ricardo’nun fikir babası oluşu ve J. S. Mill’in klasik iktisadın önemli düşünürlerinden biri sayılması da eklendiğinde yararçılık ile klasik iktisadın ne kadar yakın ilişkide olduğu rahatlıkla anlaşılabilir.⁴³ Bundan dolayı; XVII. yüzyıldan itibaren güçlenmeye başlayan kapitalizmin ahlâk görüşü olması nedeniyle yararçılığın uzun süreli bir etkiye sahip olduğu ve yarar teorisi ile piyasa teorisi arasında kavramsal ve tarihsel ilişkilerin bulunduğu dair tespit doğru görünmektedir.⁴⁴

Aynı durum, liberal siyaset felsefesi için de söz konusudur. Yararçı düşünürlerin; siyaset, ahlâk, hukuk, toplum, devlet vb. alanlardaki görüşleri liberal siyaset düşüncesinin doğuşunu ve gelişmesini büyük ölçüde

⁴¹ Ahlâk felsefesi tarihinde J. S. Mill’den sonra yararçılık hakkında yapılan tartışmalar için bkz. A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararçılık Teorisi*, s. 95-99; W. Frankena, *a.g.e.*, s. 71 vd., 87-90; M. Aydın, *Ahlâk Felsefesi Ders Notları*, s. 24.

⁴² W. Frankena, *a.g.e.*, s. 73-87; A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararçılık Teorisi*, s. 95 vd.; M. Aydın, *a.g.e.*, s. 24.

⁴³ G. Kazgan, *a.g.e.*, s. 60-62, 70; Ayşe Buğra, *İktisatçılar ve İnsanlar*, İstanbul 2010, İletişim Yayınları, s. 90-91, 134-144, 171-172; W. Frankena, *Etik*, s. 101; A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 6, 57, 120, 170.

⁴⁴ Bu konuda bkz. A. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2005, Paradigma Yayınları, s. 1746; A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 190; A. Buğra, *a.g.e.*, s. 94-95.

etkilemiştir.⁴⁵ Bentham'ın bireyci yararcılığı savunması ve liberal iktisadın temel ilkelerini benimsemesinin yanı sıra, J. S. Mill de dahil olmak üzere Locke, Hume, Smith, Ricardo ve Spencer (ö.1903) gibi yararçı düşünürler aynı zamanda liberal düşünce tarihinde de önemli yere sahiptirler.⁴⁶ Burada J. S. Mill'in *Hürriyet* isimli eserinin liberal siyaset felsefesi için dönüm noktası sayılacak kadar önemli bir konuma sahip olduğu da hatırlanmalıdır.⁴⁷

Öte yandan, K. Marks (ö.1883)'ın iktisat ve siyaset teorisini yararcıların kurduğu klasik iktisat teorisine tepki olarak geliştirdiğini de belirtmek gerekir⁴⁸. Yararcılığın, hukuk felsefesinin ana ekollerinden biri olmasını; Alman hukuk felsefecisi R. Jhering (ö.1892)'ın bireyci İngiliz yararcılığına karşı toplumsal yararcılığı esas alan bir hukuk anlayışını savunmasını; Spencer'in yararcılıkla evrimci felsefeyi uzlaştıran bir ahlâk felsefesi geliştirmesini;⁴⁹ günümüzde biyo-tıp etiği alanında yapılan tartışmalarda yararcılığın önemli bir yerinin bulunmasını;⁵⁰ XX. yüzyılın en etkili felsefelerinden biri olan pragmacılığın ve bu teoriye dayanan eğitim felsefesinin yararcılığın devamı kabul edildiğini de göz önüne aldığımızda, bu ahlâk teorisinin XVII. yüzyıldan itibaren günümüze kadar hem Batı düşüncesinde hem de bu düşüncenin tesiri altında kalan ülkelerde en çok etkide bulunan ahlâk teorilerinden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir.

⁴⁵ Francisco Vergara, *Liberalizmin Felsefi Temelleri, Liberalizm ve Etik*, çev. Bülent Arıbaş, İstanbul 2006, İletişim Yayınları, s. 57 vd.

⁴⁶ Adları anılan bu filozofların liberal düşünce tarihindeki yeri hakkında bkz. A. Yayla, *Liberalizm*, Ankara 2000, Liberte Yayınları, s. 25 vd; G. Kazgan, *a.g.e.*, s. 60-62.

⁴⁷ Bu eserin liberal düşünce tarihi içindeki yeri için bkz. A. Yayla, *a.g.e.*, s. 145-150; F. Vergara, *a.g.e.*, s. 84 vd.

⁴⁸ Marks'ın meşhur eseri *Kapital*'in *Kapitalist Üretim Eleştirel Tahlili* şeklindeki alt başlığı bile bu tepkiyi göstermektedir (Karl Marx, *Capital, A Critical Analysis of Capitalist Production*, ed. F. Engels, çev. Samuel Moore, Edward Aveling, Londra 1904, Swan Sonnenschein and Co. Ltd). Aynı çevirinin daha sonraki baskısında bu alt başlık *Siyasi İktisadın Eleştirisi* olarak çevrilmiştir (*Capital, A Critique of Political Economy*, ed. Frederick Engels, çev. Samuel Moore, Edward Aveling, New York 1906, Charles H. Kerr and Company).

⁴⁹ A. Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 255-298; A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 7-8, 88-90; H. Z. Ülken, *Sosyoloji*, İstanbul 1943, Remzi Kitabevi, s. 260; a.mlf., *Ahlâk*, İstanbul 2001, Ülken Yayınları, s. 136; A. Gürbüz, *a.g.e.*, s. 90-95.

⁵⁰ Sevtap Metin, *Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk*, İstanbul 2010, On İki Levha Yayıncılık, s. 56-59.

Sonuç olarak, -özellikle Bentham'ın fikirlerine dayanan- yararçılık; tecrübeci İngiliz felsefesine ve çağrışımçı psikolojiye dayanan; yöntem olarak gözlem ve tümevarımı benimseyen; insan tabiatını esas aldığı için doğalcı; yararı bir ahlâk eyleminin sonuçlarına göre belirlediği için sonuççu; bütün insan fiillerini haz ve elem ile açıklamaya çalıştığından dolayı hazcı ve indirgemeci; ahlâkı temellendirirken dini dışarıda bıraktığı için laik, yarar ilkesinin gözlemlerle belirleneceğini savunmasıyla göreci; yarara uygun hareket edilmesi halinde mutluluğa ulaşılacağını ileri sürdüğü için iyimser ve mutlulukçu ve insandan hareket ettiği için de hümanist bir ahlâk felsefesidir.⁵¹

B-Hilmi Ziya Ülken'in Yararçılığa Eleştirileri

H. Z. Ülken; gençlik yıllarından itibaren ölümüne kadar yaklaşık elli beş yıl, felsefeyle ilgili pek çok telif-tercüme kitap ve makale yayımlamış, lise ve üniversitelerde dersler vermiş bir düşünürdür. Bilgi felsefesi, metafizik (ontoloji) ve mantık gibi alanlara da büyük ilgi göstermekle birlikte, hayatı boyunca sürekli düşündüğü ve yazdığı felsefe alanlarından birinin ahlâk felsefesi olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu yüzden onun Sokrates, Aristo, Eflatun, Epikür ve Spinoza gibi ahlâk tarihinin büyük ve kurucu düşünürlerine ve onların fikirlerine ilgi duyması, çalışmalarında onların görüşlerini ele alarak tartışması ve yeri geldiğinde eleştirmesi beklenilebilecek bir husustur. H. Z. Ülken'in bu şekilde yaklaştığı, hayatı boyunca üzerinde düşündüğü ahlâk anlayışlarından biri de, bundan önceki sayfalarda kısa tarihi ve önemi anlatılan, yararçılık ve bu teoriyle ilgili meselelerdir. Bu yüzden daha yazı hayatının başlarından itibaren; F. Bacon, T. More, Locke, Hobbes, Hume, Hutcheson ve Shaftesbury gibi yararçılık tarihinde önemli yeri olan İngiliz tecrübeci filozoflarının bilgi felsefesi, mantık, metafizik vb. alanlardaki görüşlerinin yanı sıra ahlâkla ilgili düşüncelerine de eserlerinde önemli bir yer vermesi şaşırtıcı değildir.⁵²

⁵¹ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 300; a.mlf., *İnsanî Vatandaşlık*, İstanbul 1998, Ülken Yayınları, s. 201, 211; D. Özlem, *Etik, Ahlâk Felsefesi*, s. 28, 54, 63; A. Cevizci, *Etığe Giriş*, s. 6, 14-19, 190-194. Yararçılığın özellikleri hakkında makalenin bundan sonraki sayfalarında pek çok örnek bulunmaktadır.

⁵² Bentham'dan önceki yararçı filozofların görüşleri için örnek olarak bkz. H. Z. Ülken, *Eğitim Felsefesi*, İstanbul 2001, s. 47, 328, 331; a.mlf., *Felsefe Dersleri*, İstanbul

Bentham'ın kurduğu yararçılık okuluna ilgisi ise; genel olarak felsefe, özel olarak ise çok önem verdiği ahlâka ilgisinin bir sonucu olmakla birlikte, bu durum yaşadığı dönemde Batı ülkelerinde ve Türkiye'de benimsenen ve tartışılan düşünce akımlarının tesiriyle de izah edilebilir. 18-19 yaşlarında bir Mülkiye öğrencisi iken 1919 yılında, *J. S. Mill ve Felsefesi* başlıklı bir makale yayımlaması,⁵³ ancak böyle bir etki ile açıklanabilir. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yararçı filozofların Türk düşüncesini etkilediğini ve özellikle ikinci meşrutiyet döneminde J. S. Mill ve Spencer gibi yararçı filozofların görüşlerinin yaygınlaştığını dikkate aldığımızda,⁵⁴ genç bir felsefe meraklısının bu ortamın tesiri altında kalmasının doğal bir durum olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

1925 yılında yayımladığı 'İctimâiyâtçılar' başlıklı makalesi, H. Z. Ülken'in genel olarak yararçılığa, özel olarak ise J. S. Mill ve Spencer'in düşüncelerine ilgisinin devam ettiğini göstermektedir. Bu yazıda, J. Bentham'ın felsefesinin bireyci yararçılık (ferdiyetçi intifâiye mesleği) olduğunu ve yararçı hukuk filozofu Jhering'in bireyciliğe karşı toplumsal yararçılığı savunduğunu belirtmektedir.⁵⁵ 1927 yılında yayımladığı çağdaş Türk düşüncesiyle ilgili bir makalesinde ise Spencer'in yararçı (intifâcılık) ahlâk felsefesi ve bunun ikinci meşrutiyet dönemi gençliği üzerindeki etkisinden bahsetmektedir.⁵⁶ Konuya ilgisi, liselere ders kitabı olarak hazırladığı ve 1928 yılında eski harflerle yayımladığı *Genel Psikoloji (Umûmî Rûhiyât)* adlı eserinde Herbert Spencer'in görüşlerine ilaveten, J. S. Mill'in çağrışım (tedâî) ve alışkanlıklara (itiyâd) dayanan psikolojisini izah ederken de görülmektedir.⁵⁷

1928, s. 26-28, 60, 70, 97-100, 122-123; a.mlf., *Genel Felsefe Dersleri*, İstanbul 2000, s. 81-82, 93-96, 106; a.mlf., *İctimâî Doktrinler Tarihi*, İstanbul 1941, s. 52-57; a.mlf., *Sosyolojinin Problemleri*, İstanbul 1955, s. 51, 115; a.mlf., *Umûmî Rûhiyât*, İstanbul 1928, s. 491.

⁵³ Muhsin Balakbabalar, "Ord.Prof.Hilmi Ziya Ülken", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1975, XX, s.V-XXII; Eyyüp Senay, *Hilmi Ziya Ülken*, Ankara 1988, Gazi Üniversitesi Yayınları, s. 136.

⁵⁴ J. S. Mill'in de içinde bulunduğu yararçı filozofların çağdaş Türk düşüncesine etkisi başka çalışmalarımızda incelenecektir.

⁵⁵ H. Z. Ülken, "İctimâiyâtçılar", *Muallimler Birliği Dergisi*, Ankara 1925, I/3, s.116, 118, 130.

⁵⁶ H. Z. Ülken, "Bizde Fikir Cereyanları", *Felsefe ve İctimâiyât Mecmuası*, İstanbul 1927, I/4, s. 311.

⁵⁷ H. Z. Ülken, *Umûmî Rûhiyât*, İstanbul 1928, s. 84-85, 267, 491-492.

İstanbul ve Galatasaray liselerinde felsefe öğretmenliği yaparken 1931 yılında yayımladığı *Aşk Ahlâkı* adlı eseri, H. Z. Ülken'in yararcılığa bakışının belirginleştiğini ve bu teoriye karşı tavrı aldığını göstermektedir. Bizzat kendisinin belirttiğine göre bu eserde, bireyciliği değil şahsiyetçiliği savunmakta, ahlâkî mertebeler kuramını teklif etmekte ve yoruma ihtiyaç duymayacak kadar açık bir şekilde yararcı ahlâkı eleştirmektedir.⁵⁸ 1933 yılında yayımlanan ve makalelerden oluşan *İnsanî Vatanperverlik* adlı eseri de özellikle yazarın benimsediği şahsiyetçilik felsefesi ve yararcılık eleştirileri bakımından zengin malzemeler içermektedir.⁵⁹

H. Z. Ülken 1933 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak tayin edildikten sonra, bu fakültede uzun yıllar değerler nazariyesi ve ahlâk dersleri vermiştir. Yöneticisi olduğu Sosyoloji Kürsüsü'ne bağlı olarak verilen ahlâk dersinde de ilk çağ hazıncılığı, Stoacılık, Kant'ın formel ahlâkı ve Spencer'in evrimci ahlâkı gibi konuların yanı sıra, 'Bentham ve Stuart Mill'in Faydacılık Ahlâkı (Utilitarisme)' başlığı altında yararcılık müfredatta yer almıştır.⁶⁰

Edebiyat Fakültesi'nde verdiği ahlâkla ilgili derslerin sonucu olarak, konumuz açısından son derece önemli iki eser neşretmiştir. Bunlardan birincisi *Ahlâk* başlığını taşımakta olup H. Z. Ülken'in 1944-1945 öğretim yılında verdiği derslerin notlarından oluşmaktadır. Eserin birçok sayfasında yararcılığa dair problemler işlenmekle birlikte, 'Epistemolojik Ahlâk Teorilerinin Yetmezliği, S. Mill Tenkidi' başlığı altındaki bilgilerin önemli bir kısmı doğrudan konumuzla ilgilidir. Burada, Bentham'ın görüşleri kısaca özetlenmekte, J. S. Mill'in ahlâk felsefesi ise onun *Yararcılık ve Hürriyet* adlı eserlerine dayanılarak anlatılmaktadır.⁶¹ İkinci eser ise, doğrudan veya dolaylı olarak yararcılıkla ilgili pek çok konuyu işleyen *Bilgi ve Değer* başlıklı kitap olup yazarın 1945-1948 yılları arasında verdiği derslerin notlarından meydana gelmekle birlikte uzun yıllar sonra neşre-

⁵⁸ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, İstanbul 1931, Muallim Halit Kitaphanesi, s.VI, 79-80; a.mlf., "Tekzib", *Galatasaray Mecmuası*, İstanbul 1932, Sayı 13, s. 35.

⁵⁹ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanperverlik*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.

⁶⁰ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-1969, Mars Matbaası, IV, 1679; VIII, 286; *The University of Istanbul, Catalogue*, 1948-1949, İstanbul 1949, s. 163-164; *1946-1947 Yılı Sosyoloji-Ahlâk Ders Programı*, İstanbul 1947, s. 1-3.

⁶¹ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, İstanbul 2001, s. I, 75-83.

dilebilmiştir.⁶² Bunlara ilaveten, hayatının sonlarına doğru yayımladığı *Felsefeye Giriş* adlı eserinin ikinci cildi,⁶³ *Aşk Ahlâkı*'nın ikinci ve üçüncü baskılarına yazdığı şerhler⁶⁴ ile *Sosyoloji Sözlüğü*'ndeki pek çok madde başlığı da yararçılık açısından son derece önemli kaynaklardır.⁶⁵

H. Z. Ülken'in pek çok çalışmasında yararçılıklı ilgili sorunları ele aldığına işaret etmek amacıyla sunulan bu örnekler bile onun bu konuya ne kadar çok önem verdiğini göstermektedir. Onun bu hususta yazdıklarını bütün genişliğiyle ortaya koymak makalemizin sınırlarını aştığı için, bundan sonraki satırlarda yararçılığa yönelttiği eleştiriler sıralanırken sadece özet bilgiler sunulacaktır.

1-Yararçılık, ahlâkı her türlü şekilden soyutlamaya çalışmaktadır.

H. Z. Ülken'e göre ahlâkî değer, duylara ve duyu verilerine bağlıdır. Bu yüzden, haz-elem, sevinç-keder, sempati-antipati ve sevgi-kin gibi çift kutuplu değerler ahlâkî değerde yer alırlar. Bütün değerlendirmelerde (değerlerde) kendini aşma ve aşkınlık olduğu için, insan duyu verileri alanında kaldığı müddetçe bunu yapamaz.⁶⁶ Dolayısıyla ahlâkı duyu verilerine, temayüllere ve hislere bağlamak isteyen Hume ve J. S. Mill de dahil olmak üzere Shaftesbury (ö.1713), Hutcheson (ö.1746), A. Smith ve A. Bain (ö.1903) gibi İngiliz filozoflarıyla Schopenhauer (ö.1860) ve M. Scheler (ö.1928) gibi Alman filozofları ahlâkı her türlü şekilden soyutlamak istedikleri için eksik ve yanlışlırlar. Ayrıca duyu içeriklerinin tek başına hiçbirisi üzerine de ahlâk kurulamaz. Bundan dolayı Kant (ö.1804), duyu ve sempatiyi esas alan ahlâk felsefelerine yönelttiği eleştirilerde haklıdır; ancak bu eleştirileri de abartmamak gerekir; zira onun yaptığı

⁶² H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, Kürsü Yayınları, Ankara ts. (1967?).

⁶³ H. Z. Ülken, *Felsefeye Giriş*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.

⁶⁴ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, İstanbul 1959, Anıl Yayınevi, 2.baskı, s. 204-311; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, İstanbul 1971, Demirbaş Yayınları, 3.baskı, s. 276-408.

⁶⁵ Örnek olarak bkz. H. Z. Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1969, s. 1, 44, 77, 107.

⁶⁶ H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s. 227; a.mlf., *Ahlâk*, s. 186, 294-295; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 362-363; a.mlf., *Eğitim Felsefesi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s. 47, 331, 328.

gibi ahlâkın her türlü duyu verilerinden soyutlanabileceğini sanmak da doğru değildir. Tam tersine, insanın kendini gerçekleştirmesi anlamına gelen ahlâkî eylem, ancak duygulara ve onların derecelenmiş şekillerine dayanarak gelişebilir. Bir mantık çıkarımı ve geometri probleminde olduğu gibi soyut, kuru ve içeriksiz bir fiil olamaz.⁶⁷

2-Yararcılık, sırf akılcı, bilimci ve realist bir ahlâktır.

A. Smith ve J. S. Mill gibi filozoflar, ahlâk olaylarını psikolojik olayların bir dalı saymak suretiyle ilmî ahlâk felsefeleri geliştirmek istemişlerdir.⁶⁸ Yararcı ahlâk; pratik ve ahlâkî hayat ile ahlâkî hareketin formülünü sırf bilgi teorisine dayanan bir tahlilden çıkarmak istemektedir. J. S. Mill'in savunduğu ahlâk felsefesinin temeli tecrübeci felsefe olup ahlâkın ihtiyaç duyduğu psikolojik ve toplumsal verileri bu felsefe sağlamaktadır. Zihinci psikolojiye dayanan tümevarım yöntemiyle bir ahlâk kurmaya çalışan J. S. Mill'in savunduğu ahlâk anlayışı, daima bilinç içeriklerinin analiziyle ahlâk kurmaya çalışmakta, yararı ahlâkın temeli olarak düşünmekte, onun çevrilmiş olduğu objektif ve reel değerlerle ilgilenmemektedir.⁶⁹

J. S. Mill gibi tümevarımcı, tabiatçı ve tecrübeci düşünürler, ahlâk kurallarının ince ve bilinçli bazı gözlemler sonucunda elde edilmiş olduklarını düşünmektedirler. Dolayısıyla, yükümlülük duygusu gibi son derece temel bir ahlâk kuralını da bireysel ve toplumsal tecrübelerin birikmesine bağlamaktadırlar. Aynı şekilde, insandaki yarar gütmelik duygularının alışkanlıklar ve fikirler çağrışımı yoluyla bencilikten doğduğunu iddia etmektedirler. Hem yararcı hem de evrimci bir filozof olan Spencer ise, ahlâkı sırf akılcı bir yöntemle açıklamaya çalışmakta ve ahlâk duygusunun bireyle çevresi arasında yavaş yavaş oluşan uyumdan ibaret olduğunu savunmaktadır.⁷⁰

⁶⁷ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 183, 186, 294-295; a.mlf., *Eğitim Felsefesi*, s. 47; 331, 328. Kant'ın duyu ve sempatiye dayanan ahlâk görüşlerine yönelttiği eleştiriler için bkz. H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 67-69.

⁶⁸ H. Z. Ülken, *Sosyoloji*, s. 260.

⁶⁹ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 83, 90, 102; a.mlf., *Felsefeye Giriş*, s. 209.

⁷⁰ H. Z. Ülken, *İnsani Vatanseverlik*, s. 99; a.mlf., *Ahlâk*, s. 263.

Yararcılık, ahlâkı pozitif bir ilim haline getirmek isteyen tecrübeci ve ilimci bir ahlâk anlayışıdır. Bilimci ahlâkı savunanlar arasında farklı yöntemleri benimseyenler varsa da birleştikleri nokta, ahlâkı felsefenin bir dalı olan ahlâk teorisi olmaktan çıkarak ahlâkî olayların pozitif ilmi haline getirmektir.⁷¹ Yararcılığın da içinde bulunduğu natüralist ahlâkların ortak özelliği, ahlâkın aklî bir ilke ile açıklanabileceğine inanmalarıdır. J.S. Mill'de bu aklî ilke, tecrübî akıldır. İster mutluluk, ister haz, isterse erdem olsun, temel ilkeye sadece akılla ulaşılmaktadır. Böylece ahlâk bilgiye tabi olmakta, ahlâkî hareketlerimizi belirleyen ilke nazarî ve mantıkî düşüncemiz olmaktadır. Bu durumda, erdem bilgi olmakta, erdemsizlik de bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Ahlâkî hata ile bilgi yanlışlığı tıpkı Sokrates'de olduğu gibi aynı sayılmaktadır.⁷²

Ahlâk olayları insana mahsustur. Yalnız toplumsal hayatın içinde ortaya çıkar ve başka toplumsal olaylarla birlikte anlaşılır. Bu yüzden, J. S. Mill gibi ahlâkı psikolojiden hareketle temellendirmeye çalışan düşünürlerin görüşlerinin ahlâkı açıklamakta başarılı oldukları söylenemez. Ayrıca ahlâk olayları her şeyden önce insanların toplumsal hayat içindeki fiilleri hakkında verdikleri değer hükümleriyle meydana çıkmaktadırlar. Dolayısıyla ahlâk olayları ve insan, bütünlüğü içinde açıklanmaya çalışmalı; insan ve ahlâk, biyoloji ve psikoloji gibi ilimlere indirgenmemeli; teorik akıl (bilim) ile pratik aklın (ahlâk) alanları tecrübî akılda birleştirilmemelidir.⁷³

3- Yararcılık, ahlâkın özerkliğini inkâr etmektedir.

H. Z. Ülken'e göre; tam bir ahlâk felsefesi kurabilmek için ahlâkı; metafizik, epistemolojik veya mistik kesinliğe bağlamak isteyen felsefelerden olduğu kadar, ahlâkı bilime indirgeyen, ahlâkın temellerini tabiat bilimlerinden herhangi birinde arayan ve ahlâkî kesinliği bilimsel, estetik, hukukî, iktisadî vb. kesinliklerle karıştıran bilimsel ahlâk görüşlerinden

⁷¹ H. Z. Ülken, *Sosyoloji*, s. 260-261; a.mlf., *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s. 471. Krş. F. Copleston, *a.g.e.*, s. 77-81.

⁷² H. Z. Ülken, *Felsefeye Giriş*, s. 205.

⁷³ H. Z. Ülken, *Sosyoloji*, s. 260-261; a.mlf., *İnsanî Vatansızlık*, s. 210; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 326, 331. Krş. A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 6, 22, 26; M. Aydın, *Ahlâk Felsefesi Ders Notları*, s. 28.

de kaçınmak gerekir. Zira, bu ikinci görüşü savunanlar, ahlâkî gerçeğin özerkliğini inkâr etmektedirler. Bu şekilde düşünülerek, sırf ahlâkî kesinliği gösterecek bir ölçü bulmaya imkân bulunmadığı gibi, bir değer alanı, tamamıyla doğal gerçeklerden birine indirgenmiş olacak, dolayısıyla da olması gereken ile olan arasındaki sınır ortadan kalkacaktır. Böyle bir girişim, mantığın kurallarını biyoloji veya psikolojiden çıkarmakla aynı anlama gelmektedir.⁷⁴

J. S. Mill'in savunduğu zihinci psikolojiye dayanan ahlâk görüşü, ahlâkî faile ait öznel bir incelemeden ileri gidemediği için yetersizdir. Bu felsefeyle, ne objektif bir değer felsefesi kurmaya, ne de ahlâkî eylemin kesinliğini ispat etmeye imkân vardır. Onun savunduğu ahlâk ile; ferdi bilinçleri aşmak, bilinçleri birbirine bağlayan bir ahlâk alanı bulmak ve ahlâkî hareketin özerkliğini ispat etmek mümkün değildir.⁷⁵

4-Yararcılığın yöntem olarak benimsediği tümevarım ahlâklılığı açıklayamamaktadır.

Aristo (ö.m.ö.322), J. S. Mill ve Durkheim (ö.1917) gibi bazı düşünürler tümevarımı ahlâkta bir yöntem olarak kullandılar. Aristo, ahlâklılığı alışkanlığın (karakterlerin) incelenmesiyle elde edilmiş manevî bir sağlık koruma olarak görmüştür. J. S. Mill ve Durkheim'in yaptıkları şey, konu ve bilim farkı olmakla birlikte, bu görüşün aynısıdır. Ahlâkî natüralizm de denilebilecek olan bu yöntemle göre, ahlâklı insanın ve ahlâklılığın ölçüsü tabiat ve tecrübedir. Fakat onu elde etmek için tecrübî akıl (tümevarım) bize yol gösterir. Sonuçta ise insan çevresine bir şey katmayan edilgin bir varlık haline getirilmektedir.⁷⁶

J. S. Mill'in savunduğu yararcı ahlâk, bireysel ve toplumsal yararları birbirine bağlayarak bu ikisini müşterek ölçü içinde eritmektedir. Bu yüzden de ahlâkî bir fiilin ekonomik, hukukî vb. fiillerden kesin olarak nasıl ayrıldığı anlaşılammamaktadır. Mill'in aradığı huzur ve refah kuralları, insana maddî ve manevî sağlığı verdiği gibi, onun sonucu olarak ahlâklılığı da vermektedir. Halbuki bu sağlığa sahip olanların daima ahlâklı ol-

⁷⁴ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 19-20.

⁷⁵ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 102. Krş. A. Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 21, 191.

⁷⁶ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 273.

maları, bu sağlıktan mahrum olanların da ahlâksız olmaları gerekmez.⁷⁷ Aynı şekilde, J. S. Mill gibi tabiatçı ahlâkı savunan düşünürler, ahlâk kurallarının gözlemler sonucunda elde edilmiş olduğunu düşündükleri için ahlâkî yükümlülük duygusunun da bireysel veya toplumsal tecrübelerin birikmesiyle ortaya çıktığını iddia etmişlerdir. Yine bu yöntemin başka bir sonucu ise, liyakatin de insanın bütün hayatını dikkate alan bir tümevarıma göre tespit edileceğini ileri sürerek, ahlâkta istisnaları ve insan hayatındaki büyük dönüşümleri dikkate almamak şeklinde ortaya çıkmaktadır.⁷⁸

5-Yararcılık, değer hükümlerini olgu hükümlerinden çıkarmaktadır.

Ahlâkî fiil, bir olgu ve ideal hükmünden kuruludur. Tecrübî psikoloji üzerine ahlâk kurmak isteyen realist düşünürler; ahlâkı yalnız olgu hükümlerine dayandırmak istemekte ve gerçekliğin incelenmesiyle ahlâka bir eylem ilkesi bulmanın mümkün olduğunu savunmaktadırlar. Realist ahlâkçılar izah tarzları bakımından birbirinden ne kadar ayrılırsa ayrılınsınlar, daima ahlâkî eylemin ortak, genel ve kişi-dışı olduğunu düşünmektedirler. Şu halde olgu hükümleri üzerine ahlâk kuranlar ister bireysel psikolojiden, ister sosyolojiden, hatta isterse bilimdışı bir ilkeden hareket etsinler, farklı adlar altında kolektif ahlâk yapmaktadırlar.⁷⁹

Bütün toplumsal faaliyetlerin hem maddî hem manevî yönü bulunmaktadır. Bilimci ahlâk felsefeleri; yalnız maddeye dayandıkları için ahlâkı temellendirmede esas olamazlar, bu yüzden ikna edici olmaktan uzaktırlar. Çünkü maddeye dayanan ahlâk felsefeleri, ahlâkî eylemin yalnız maddesini, yani tabiat olaylarının temas ettiği sabitleşmiş yönünü vermektedir. Bu içerik ister biyolojik, psikolojik veya toplumsal olaylar olarak alınsın; isterse onların çarpışmasından doğan bir karışım olarak anlaşılсын, her zaman kuralı olgudan çıkaracak ve olgunun göreliliğinden dolayı kural da inkâr edilecektir. O halde, bu tarzda ahlâk anlayışları hiç-

⁷⁷ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 89-90, 102. Krş. F. Vergara, *Liberalizmin Felsefi Temelleri, Liberalizm ve Etik*, s. 111-112.

⁷⁸ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 91, 264. Krş. A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararcılık Teorisi*, s. 109.

⁷⁹ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 35-36; H. Z. Ülken, *Felsefeye Giriş*, s. 209.

bir ahlâkî kural ve hareket ilkesi sunamayacak ve yalnızca bu kuralların değişme şartlarını bulmaya ve açıklamaya çalışacaktır. Bu gibi ahlâk düşünceleri, bilimsel araştırmalardan bir ahlâk ilkesi ve kuralı çıkarmak isterlerse, o zaman dayandıkları bilimlerin sınırlarını aşarak bilgiyi ve eylemi de açıklayan bir felsefe kurmak ve normatif bir ahlâk felsefesinden yardım almak zorundadırlar. Aksi durumda bu görüş, ahlâkî olguların sadece herhangi bir türünü konu edinen bir bilim olarak kalmaya mahkum olacaktır.⁸⁰

6-Yararcılık, insanı doğal şartların esiri haline getirmektedir.

Her değer çift kutupludur. Haz ve elem de değer gibi çift kutupludur. Tatmin edilmeyen arzular, elemeleri değil sözde elemeleri ortaya çıkarır. Sözde elem; hazzın bulunmaması hali ve bunun doğurduğu can sıkıntısı, ikbal hırsı vb. şekillerde ifade edilen ruh halleridir. Haz ve elem ayrı cinsten ve ayrı köklerden gelirler. Birini meydana getiren biyolojik ve ruhî gelişme, ötekini ortaya çıkaran ise maddi veya toplumsal çevrenin etkisi olduğu için haz ile elem aynı öznede ve aynı zamanda birleşebilir. Zira psikolojik gelişme insanı hazza ulaştırdığı halde, maddi ve toplumsal etki elem doğurabilir.⁸¹

Eğer insanın arzularını tatmin eden şeyler haz, onu rahatsız eden şeyler de elem ortaya çıkarıyorsa, buradaki haz ve elemi içerisine başka insanların haz ve elemeleri de dahil olabilir. Onun hazzı başkasına elem verebilir, ya da olumlu görünen bir olay bize acı verebilir, olumsuz görünen bir olay da bizde haz uyandırabilir. Sadece insanların farklı değerlendirilmeleri bakımından değil bizzat kişinin kendisinde bile değerlerin temeli olamayacağı için, haz ve elemi değerlerin ölçüsü olması birçok durumda imkânsızdır. Değerlendirmelerimizin hareket noktası, sadece duyu verileri olmadığı ve onları aşan bir alan olduğu için, haz ve eleme dayanan ortak bir ahlâk ölçüsü bulunamaz. Bu sebeple, hazzılığın haz ve elemi bütün değerlere temel olarak alması doğru değildir.⁸²

⁸⁰ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 17-18; a.mlf., *İnsanî Vatanseverlik*, s. 104. Krş. A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 158-159.

⁸¹ H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, İstanbul 2001, s. 223-224; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 317-318.

⁸² H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 225-226.

Ahlâkî fiil, çatışma ve sentez aşamalarından geçerek kendi kendini ortaya çıkarır ve gelişir. Bu gelişme, aslında bütün ahlâkî kişinin gelişmesidir. Sıradan bir kişiyle, bir ahlâk kahramanının ortaya çıkması bu gelişmeyle mümkün olur. Her ahlâkî hareket manevî değerler alanını biraz daha değiştirir. Dolayısıyla da ahlâkî eylemin gelişmesi, sadece bireysel ve öznel değil aynı zamanda toplumsal ve nesnelir. Bu gelişme insan hayatında; temâyül, toplumsallaşma ve bireyin kişilik bakımından cemiyeti aşması olmak üzere üç aşamadan geçerek oluşur. Bu aşamalardan birincisi; insanın cemiyete uyum sağlamasından önceki dönemi olup buna çocukluk devri denilir. Burada, arzu doğrudan doğruya ilkel haz ve elementlerden ibarettir. İçgüdülere dayanan, arzu ve hazlar üzerine kurulan bu aşama ahlâkî hazcılık devresidir; bu aşamada ahlâkın ölçüsü, haz ve elem olup ahlâk âdetâ bir haz ekonomisidir. İşte, ahlâkî bir hazlar aritmetiği haline getirmek isteyen Bentham ve onu takip eden yararçıların ahlâklılığa temel aldıkları aşama burasıdır. İnsanın çocukluk safhasına dayanan bir ahlâk görüşü olan hazcılık, dolayısıyla da yararçılık, bu yüzden yanlıştır.⁸³

Yararçılık, iki çeşit hazcılığa dayanmaktadır: Bunlardan birincisi Bentham'ın savunduğu görüş olup hazcılık gayelilikle açıklanmakta, hazlar faaliyetlerimizin biricik gaye objesi kabul edilmektedir; bu yüzden de ahlâk en büyük haz düşüncesinden çıkarılmaktadır. Bentham, en yüksek oranda mutluluk ilkesini de hayatın tamamını kaplayan haz ve elemeler toplamının ölçülmesine bağlamaktadır. Böylece de hazzın sürekli hale gelebileceğini düşünmektedir.⁸⁴

Hazcılığın ikinci açıklama tarzı ise J. S. Mill'in hazcılığı nedensellik ile izah eden anlayışı olup burada haz bütün fiillerinin biricik ilk kımlatıcısıdır. Mill'e göre, Epikürcülük, kendisine hücum edildiği gibi ilkel hazların esiri olmak demek değildir. Gerçek bir haz ahlâkî domuzların ve insanların mutluluklarını birbirinden ayırır; bayağı doyumlar, insanları yalnız aşağı hedeflere götürürken, yüksek doyumlar, insanları zihinsel ve toplumsal hedeflere ulaştırır. Toplumsal bir varlık olan insan, yüksek doyumlar sağlayan yüksek hazları aramalıdır.⁸⁵

⁸³ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 243-244.

⁸⁴ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 83-84; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 361.

⁸⁵ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 84.

H. Z. Ülken'e göre, Bentham'ın görüşleriyle mukayese edildiğinde daha sağlam görünmekle birlikte, Mill'in bu haz anlayışı ahlâkî bir toplumsal sağlık koruma haline getirmektedir. Mill, her bilimin bir tekniği olduğu gibi manevî bilimlerin tekniğinin de ahlâk olduğunu ileri sürmekte, hazların tercihinde ve derecelendirilmesinde kişisel tercihlere ve hürriyete yer vermekte ise de bütün bunları tekrar eğitime bağlayarak onu yeniden zihniyeleştirmektedir.⁸⁶

Bütün bu sebeplerle, tamamen hazcılığı savunan görüşler yetersizdir. Haz ve eleme dayanan ahlâk görüşleri, insanın hayvanî yönüyle, yüksek insanî değerlerini birbirinden ayırmayı başaramamışlardır. Hazcılık da dahil olmak üzere ahlâkî duyu verilerine, temayüllere ve hislere bağlamak isteyen teorilere hakikî değil sahte ahlâk (pseudo-morale) teorileri denilebilir. Haz ve eleme dayanan ahlâklar; Darwin (ö.1882) gibi ahlâkî insanın biyolojik varlığı ile izah eden ahlâk teorileriyle aynı çerçevede değerlendirilebilir. Zira Bentham ve Mill de ahlâkî tecrübeden çıkarmaya çalışmaktadırlar. Eğer biz insanın yalnız hayvana benzeyen taraflarını alır da onu doğal şartlara esir olarak incelersek ortaya çıkan sonuçlar ürkütücü olabilir. Bu sebeple, insanın bu doğal şartlara bağımlı olan tarafının üstünde; onun, irade sahibi, özgür (muhtar), değerler yaratıcı ve hayal kurucu bir varlık olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.⁸⁷

7-Yararcılık, edilgin bir ahlâktır.

J. S. Mill, ahlâklılığın ölçüsünü tabiattan almaktadır. Ahlâklılığı elde etmek için tümevarıma başvurarak insanın kendisi ve çevresindeki olayları incelemesini istemektedir. Böylece insan, hemcinslerine ve tabiata büyük bir şey katmayan pasif bir varlık haline getirilmektedir. Ona göre ahlâkî bir kişinin yapması gereken, uzak yararları ve uzak zararları önceden görmektedir. Tıpkı, bir kaptanın okyanusta gemisini idare ederken hava şartları vb. olaylara müdahil ol(a)madığı gibi, olayları ve insanları etkilemekten çok onlarla ilgili derin bir ahlâk tümevarımı yapmalı, böylelikle de geleceği tahmin etmek için çareler aramalıdır. H. Z. Ülken'e göre

⁸⁶ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 91.

⁸⁷ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 183; a.mlf., *Aşk Ahlâkî*, s. 47-48, 88, 360; a.mlf., *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, Anıl Yayınevi, İstanbul 1956, s. 5. Krş. F. Vergara, *Liberalizmin Felsefi Temelleri, Liberalizm ve Etik*, s. 107-110, 120-121.

bu şekilde davranarak, birey ve cemiyetin uğrayabileceği zararlara karşı tedbirler almak ve bazı kötülükleri engellemek mümkün olabilirse de bu ahlâk felsefesi bize, doğal düzenin bir parçası olan insanın kendi ahlâkî varlığını değiştirmesini ve icat etmesini değil, onları sadece keşfetmesini ve tahmin etmesini tavsiye etmektedir.⁸⁸

H. Z. Ülken'e göre; Mill'in savunduğu yararçı ahlâk, kuralları yarar ile sınırlanmış; başka insanlar ve toplum üzerine etkili olmaktan ve daha önce kurulmuş bir çevreyi aşmaktan kaçınan bir ahlâk olduğu için edilgin bir ahlâktır. Ahlâkın birinci şartı; ilk çağ Yunan felsefesinde olduğu gibi yalnız iyi yaşamak ve mutlu olmak değil, aynı zamanda ve esas itibarıyla etkin olmak, toplumu etkilemek ve yeni bir hayat şekli meydana getirmektir.⁸⁹

8-Yararçılık, toplumsal ve iktisadî eşitsizlikleri izah edememektedir.

J. S. Mill'in savunduğu yararçılık; toplumsal bir ahlâk kurmak isteği ve eşitlik fikrine dayandığı halde servet, fakirlik, hastalık gibi temel problemleri çok zayıf cevaplarla geçiştirerek çözmeden bırakmaktadır. Bu yüzden, özgürlük ve eşitliği ortak ilke olarak aldığı için bu eşitlik yalnızca hukukî eşitlik olarak kalmaktadır. Böylece, demokrasilerdeki ekonomik eşitsizlikten kaynaklanan toplumsal sefaletlere ve buhranlara hiçbir cevap verememektedir. Fakirlere yardım eden kuruluşlar oluşturarak, fakirliğin ortadan kalkabileceğine dair dilekleri ise felsefe tarihinde görülen metafizik teorilerinden daha hayalî görünmektedir.⁹⁰

Öte yandan yararçı teoriyi savunanların benimsediği liberal siyasî düşünce ve iktisat (kapitalizm) da sorunları olan teorilerdir. Ülken'e göre, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren endüstri devrimine paralel olarak önce siyasî iktisat ve ilk iktisat hareketi olan liberalizm doğdu. Bu ilk iktisat hareketi iktisat ilminin hedefini; ahlâkî, hukukî ve siyasî olayların dışında sırf iktisadî olaylar ve bu olayların kanunlarını bulmak olarak

⁸⁸ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 89, 272-273.

⁸⁹ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 99.

⁹⁰ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 90. Krş. F. Vergara, *a.g.e.*, s. 191 vd.; M. Aydın, *Ahlâk Felsefesi Ders Notları*, s. 29; A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararçılık Teorisi*, s. 107.

belirleyip iktisat ilminin konusunun her şeyden önce iktisadî insan (homo economicus) olduğunu iddia etti. Halbuki her türlü âmilden sıyrılmış böyle soyut bir insan bulunmamaktadır. Gerçek insan, bu soyutlamadan az veya çok farklı olduğu için, iktisadî insan soyutlamasının herhangi bir yararının olmadığına yönelik haklı eleştiriler yapılmıştır. Liberal iktisat anlayışına tepki olarak doğan ve ikinci iktisat hareketi olan sosyalist iktisat, liberal iktisat anlayışının hareket noktası ve kapitalist iktisadın temeli olan bu aksiyoma (mevzua) karşı yerinde itirazlar yöneltti. Bu itirazlar sonucunda klâsik iktisat artık eski değerini koruyamaz hale gelmiştir. Artık iktisatçılar insanı bir iktisadî insan olarak tetkikten vazgeçmişler ve hangi akıma mensup olurlarsa olsunlar onu dar veya geniş anlamıyla toplumsal insanın bir parçası veya temeli olarak incelemeye kendilerini mecbur hissetmişlerdir.⁹¹

Yararcıların savunduğu iktisadî hürriyet ve rekabet anlayışı; iktisat alanında ortaçağdaki lonca hayatının hareketsizliğini yıkararak modern hayatı hareketlendirdi ve -herkes rakiplerinin baskısını üzerinde hissettiği için- iktisadî hayatın daha da ilerlemesini sağladı. Öte yandan savunulan bu iktisadî hürriyet ve rekabetin ahlâkî sonuçları da oldu. Bunlar arasında rekabetin çok sert bir mücadeleye kapı açmış olması; yardımlaşma, dostluk ve himaye duygularını ortadan kaldırması ve onların yerine çıkar ilkesinin esas alınması zikredilebilir.⁹²

H. Z. Ülken'e göre, kendisinin bu görüşlere alternatif olarak geliştirdiği şahsiyetçi mertebeler ideolojisi, bireye dayanan liberal ve toplumu esas alan sosyalist sistemlerin mahzurlarını ortadan kaldıracaktır. Mertebeler sisteminde, iktisadî sınıfların yerini fikrî ve ahlâkî mertebeler alacaktır. Böylece Amerikanizm ve Bolşevizm'in benimsediği sistemlerde çocukluk devresini yaşayan uygarlık mertebeler devletiyle erişkinliğe ulaşarak kişiliğini kazanacaktır.⁹³

⁹¹ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, s. 253-255, 408; a.mlf., "İktisadi Sosyoloji Üzerine Notlar", *Sosyoloji Dergisi*, İstanbul 1945-1946, Sayı 3, s. 3-5, 8.

⁹² H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, s. 275; a.mlf., *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul 1969, s. 164, 189. İktisadî hürriyet ve rekabetin ahlâkî sonuçları için bkz. H. Z. Ülken, "İktisadi Sosyoloji Üzerine Notlar", s. 74-76.

⁹³ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatansızlık*, s. 103-105; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 275, 373-374, 407-408.

9- *Yararcılık, ahlâkî fiili sadece bireyi esas alarak açıklamaktadır.*

H. Z. Ülken'e göre yarar, bireysel ve toplumsal olmak üzere iki şekilde ortaya çıkar ve bu ikisi uyumsuzluk halindedir. Yararcı İngiliz ahlâkçılarının bütün çabası ise görünür (toplumsal) yararları bireysel (özel) yararlarla uzlaştırmaktır. Onlara göre yarar demek, gelecekte elde edilecek hazları elde etmek için şimdiki geçici hazlardan fedakârlık yapmak ve öngörülü olmak demektir. Genel yararlar bireysel yararların daha yüksek görünüşüdür. Genel yararı göz önüne almak demek, oldukça uzak bir zamana kadar devam edecek olan yararları garanti altına almak demektir. Çünkü genel yararlar ferdî yararların ön şartını teşkil ederler. Bunu göz önüne almamak doğrudan doğruya ferdî yararı tehlikeye düşürür.⁹⁴ Bu şekilde; toplumsal yarar bireysel yararların toplamı olarak anlaşılmakta, birey (insan nefsi) merkezli bir yarar anlayışı savunulmaktadır.⁹⁵

Yararcılığın ve onunla ilişkili olan liberalizmin esas aldığı bireycilik akımı, bireyi toplum içinde eriten toplumcu görüşlere karşıt olarak kuruldu. Bu defa da bireycilik, toplumu bireyin içinde eriterek hakikatin yalnız tikel olduğunu kabul etmiş, evrensel ve soyut olanın tikel tarafından ve kendisinin hizmetini görmek için var olduğunu savunmuştur. Böylece toplumla birey arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırayım derken, bireysel yararların toplamından ibaret hayalî bir toplum kabul etmiş, bunun sonucunda da hakikî toplumu inkâr edecek kadar ileri gitmiştir. Halbuki insanın toplum dışında yaşadığı bir zaman dilimi tasavvuru tamamen farazîdir, bu yüzden toplumu ve toplum hayatını yapay kabul etmek hiçbir şekilde doğru değildir.⁹⁶

Bireyi esas alan yararcı anlayışın iddiasının tersine, ahlâkî fiilin gelişmesi yalnız öznel değil aynı zamanda nesnel, yalnız bireysel değil aynı zamanda toplumsal bir gelişmedir. Aynı şekilde; değer probleminde önemli olan yalnız insanın değerlendirmesi, değerlendirme fiili değil, aynı zamanda bu fiilin bir kategori halinde ileri sürülmesi, yani bütün insanlar için geçerliği olabilecek bir ilke haline gelebilmesidir. Böyle olmadıkça

⁹⁴ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanserverlik*, s. 98; a.mlf., *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 383.

⁹⁵ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanserverlik*, s. 210.

⁹⁶ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, s. 279; a.mlf., *İnsanî Vatanserverlik*, s. 80, 210, 328 vd.

hiçbir eğilim kural halini alamaz. “Biz” ilkesi olmaksızın değer in biyolojik, psikolojik ve sosyolojik bakımlardan temellendirilmesi mümkün değildir.⁹⁷

10-Yararcılık, bencilikten özgeciliğe geçmekte başarılı olamamıştır.

Yararcılık, bencilığe dayanmaktadır. İnsanın bencilikten başka bir güç tarafından yönlendirilmediği, başka bir deyişle insanı hayvanlardan ayıran hiçbir farkın olmadığı ispat edilebilirse, o zaman yararcılığın savunduğu tezler haklı olabilir. Ancak hayvanlarda saldırganlık içgüdüsünün yanında yardımlaşma içgüdüsünün de bulunduğu bilinmektedir. Üstelik insan yalnız içgüdülerden ibaret olmadığı gibi onun özgeci davranmasını sağlayan üstün bir duygu hayatı da vardır. Değerin ve insandaki ferdi aşan (özgeci: altruiste) fiillerin kaynağını zümre içgüdüsüne bağlayan görüşler bulunmakla birlikte, bu türden içgüdülerin aşkınlık karakteri göstermediği ve düzenleyici olmasının bir takım dış şartlarla ilişki kurmalarına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, zümre içgüdüğü değer in doğuşunda âmil değildir; ancak şart görevini görebilir. İnsandaki sevgi, sempati, başkası için yaşamak gibi duygular bencilik ve yarar duygusu kadar gerçektir, bu yüzden de ahlâkı sadece bencilik ve yarar üzerine kurmaya çalışmak doğru değildir.⁹⁸

İnsan gerçekte doymamakta, gerçeküstü alemi aramaktadır. Bütün değerlendirmelerde de insanın kendini aşması ve aşkınlık bulunmaktadır. İnsan duyu verileri alanında kendini aşmamaktadır. İnsanın, tümel özelikte bir düzen kurabilmesi için kendisiyle başka insanlar (başka bilinçler) arasında bir ilişki doğmalıdır.⁹⁹ Bu yüzden, değer probleminin önemli olan tarafı, yalnız insanın değerlendirmesi değil, aynı zamanda bu fiilin bir kategori halinde ileri sürülmesi, yani bütün insanlar için geçerliliği olabilecek bir ilke biçimini alabilmesidir. Böyle olmadıkça hiçbir eğilim kural halini alamaz. Başkası ilkesi, değerlendirmenin biçimini oluşturur. Ben, sen ve o ilkeleri, biz ilkesinin değer aşkınlığı içinde olup bu ilke olmadan

⁹⁷ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 243; a.mlf., *Bilgi ve Değer*, s. 233. Ayrıca bkz. H. Z. Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 109.

⁹⁸ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, s. 87, 245-246, 361; a.mlf., *Bilgi ve Değer*, s. 233.

⁹⁹ H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 227; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 315.

değerin ne biyolojik, ne psikolojik ne de sosyolojik bakımlardan temellendirilmesine imkân yoktur. Değerin temeli olan biz ilkesini ben'e indirgemeye çalışan teoriler; değerlendirmeyi ve biz ilkesini açıklayamazlar.¹⁰⁰

J. S. Mill gibi çağrışımçı psikolojiyi benimseyenler, bizdeki yarar gütmelik duygularının ve görev duygusunun alışkanlıklar ve fikirler çağrışımı yoluyla ilkel bir bencilikten doğmuş olduğunu iddia etmektedirler. Ancak bencilikten özgeciliğe insanın nasıl geçtiğine dair izahları çok yüzeysel ve başarısızdır. Zihinci bir yaklaşımla bencilik-özgecilik zıtlığı kaldırılıyormuş gibi görünse de insanın ruhî hayatı zihnî faaliyetten ibaret değildir. Ahlâk fiillerinde görülen ödev-içgüdü çatışması ile biyolojik, psikolojik ve sosyal zıtlıklar bu zihinci yöntemle çözülemez. Yanlış bir ahlâk anlayışını benimsemesi yüzünden, kahramanlarda en yüksek örneği görülen ve gündelik hayatta her an karşılaştığımız feragat eylemlerine bu teorinin tatmin edici bir izahı bulunmamaktadır.¹⁰¹

11-Yararcılık, manevî hayatın değerini en alt düzeye indirmektedir.

Yararcılığa göre; toplumsal yarar ferdî yararların toplamından ibaretir; bir eylemin icrasına kişiyi yapmaya mecbur eden o eylemin konusu değil insanın yararadır. Yararı bu şekilde, yükümlülük de dahil ahlâk kurallarının kaynağı olarak görmek demek, yarara karar verecek olan insan ben'ini (nefs) ahlâkın merkezine oturtmak demektir. Ancak yararcılar, insan eylemlerinin yaptırıcı gücü olma ve eylemin konusunu tercih etme hususunda yararı tek ölçü kabul etmekle, insan ben'inin içeriğini çok daraltmış ve manevî hayatımızın değerini en alt düzeye indirmiş olmaktadır.¹⁰²

12-Yararcılık, herkes için geçerli olmayan bir seçkinler ahlâkıdır.

J. S. Mill'in savunduğu ahlâk, son tahlilde refaha kavuşmuş bir aydınlar ahlâkıdır. Böyle olduğu için aristokratik bir ahlâktır, dolayısıyla da

¹⁰⁰ H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 233.

¹⁰¹ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 89-90, 129, 183, 263; a.mlf., *İnsanî Vatanserverlik*, s. 210.

¹⁰² H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanserverlik*, s. 210.

sadece görünüşte demokratiktir. Her ne kadar kendi dönemindeki demokrasi fikrini benimseyorsa da, bunu benimseme yalnızca isimde kalmaktadır. Zira demokrasilerin hazırlamış olduğu şartlar, bütün insanların Mill'in istediği ahlâkî seçkinliğe ulaşmasını sağlamayacaktır.¹⁰³

13-Yararcılığın yükümlülüğü yarar ile açıklaması doğru değildir.

Tümevarımcı okul ahlâk kurallarının gözlemler sonucunda elde edildiğini savundukları için, yükümlülüğün de bireysel ve toplumsal tecrübelerin birikmesiyle ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu durumda yükümlülük, bir ilke değil sonuçtur; evrensel olmayıp, yalnız bireylerle çevresi arasındaki karşılıklı etkileşime bağlıdır. A priori olmayıp tecrübeden doğmakta, tecrübeler onu kurduğu için de, yeni tecrübelerin onu yıkması mümkün olmaktadır. Tecrübeler, bireysel alışkanlıklara, çeşitli ülkelerin ve devirlerin örf ve adetlerine bağlıdır, bu yüzden de görelidir. Böylece yükümlülüğü ahlâkın sarsılmaz temeli kabul eden vasıflar kaybolmakta, görelî bir kavram haline gelmektedir.¹⁰⁴ Öte yandan, yararcılığa göre; insanı bir eylemi yapmaya mecbur eden şey, onun konusu değil yararadır. Böylece bu teori, insan ben'ini (nefs) merkeze alarak yükümlülüğü izah etmeye çalışmaktadır. Sonuç olarak da, insan ben'i değişken olduğu için ahlâkî yükümlülük de değişken olmaktadır.¹⁰⁵

14-Yararcılık, göreci bir ahlâk olduğu için nesnel ve evrensel değildir.

Yararcılığın temeli olan tecrübe, bu ahlâka psikolojik ve toplumsal veriler hazırlamaktadır. Bu veriler yarı değişken (itibarî) olduğu ve filozof tarafından bir gayeye göre seçildiği için ahlâkta gerekli olan nesnellığı hâiz değildir. Bundan dolayı da bu teori, pek çok ahlâk kavramını ikna edici bir şekilde izah edememektedir.¹⁰⁶

¹⁰³ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 90.

¹⁰⁴ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 263-264.

¹⁰⁵ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 210.

¹⁰⁶ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 90; a.mlf., *Felsefeye Giriş*, s. 209-201. Krş. A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 155-156.

Yararcı ahlâk; ahlâkî fiilin yalnız maddesini dikkate aldığı ve ahlâk kuralını olgudan çıkardığı için, göreci bir ahlâktır. Bu ise, son tahlilde kuralın inkârı demektir. Öyleyse, bu gibi ahlâk teorileri, hiçbir ahlâk kuralı ve ilkesi sunamayacak yalnızca onların değişme şartlarını arayacaktır. Bu yüzden de, nesnel ve evrensel ahlâk kuralları ortaya koyamayacaktır. Eğer bu teoriler, bilimsel araştırmalar sonucunda kural ve ilke çıkarmaya çalışırlarsa bu defa da dayandıkları bilimlerin sınırlarını aşmak ve bilgiyi olduğu gibi fiili de açıklayan bir felsefe olmak zorundadırlar. Başka bir deyişle, maddeye dayanan ahlâklar, bir ahlâk felsefesi halini aldıkları zaman normatif bir ahlâkla tamamlanmaya mecburdurlar.¹⁰⁷

J. S. Mill'in de savunduğu natüralist ahlâklar; ahlâk kurallarına gözlemler sonucunda ulaşmayı savundukları için, yükümlülük de tecrübelelerin birikmesiyle ortaya çıkacaktır. Bu ise, yükümlülüğün göreci olmasına yol açacak; yükümlülüğün içeriği de herkeste aynı olmayıp, ferdi alışkanlıklar ile yer ve döneme göre değişecektir.¹⁰⁸

15-Yararcılık, bilimi tamamen göreci hale getirmektedir.

Yararcılık göreci bir teori olduğu için, bunun sonucu olarak, bilimi de büsbütün göreci ve yararcı hale getirmiştir. Onun etkisiyle 'bana göre ve benim için' anlayışı bütün bilgi dallarında genel bir ilke haline gelmiş; iktisat, bilimlerin merkezi olmuş; artık yarar gütmeyen hakikî bilim araştırmalarına değer verilmemeye başlanmış; bu yüzden de yararı ve yararcılığı hedef edinmeyen bir anlayışın eğitim sisteminde yer bulması imkansız hale gelmiştir.¹⁰⁹

16-Yararcılık, gaye değerlerle-vasıta değerleri birbirine karıştırmaktadır.

Yararcılık, gayeler ve araçlar arasındaki ilişkiyi iyi kuramamıştır. Bu yüzden, insanî gayeleri biyolojik hedeflerin devamı sayarak natüralist ahlâk teorilerinin düştükleri yanlışlığı tekrar etmek demektir.¹¹⁰ Bentham;

¹⁰⁷ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 17-18.

¹⁰⁸ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 263-264; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 88.

¹⁰⁹ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanperverlik*, s. 234.

¹¹⁰ H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 278.

eylemlerimizin biricik gayesi olarak hazzı kabul etmekte, ahlâkı en büyük haz fikrinden çıkarmaya çalışmaktadır. Bu anlayışıyla Bentham, yanlış bir şekilde, hazzı gaye değer haline getirmektedir. Bu yüzden onun görüşüyle mukayese edildiğinde, J. S. Mill'in hazzı eylemlerimizin tek kımlıdaticısı kabul eden nedensellikçi haz anlayışı daha sağlam görünmektedir.¹¹¹ Yararcılığın bir araç değer olan iktisadı merkeze alması da gaye-arac ilişki- nisini karıştırmamasından ileri gelmektedir.¹¹²

17-Yararcı ahlâkta, mutluluk kavramı belirsizdir.

Bentham, en büyük mutluluğun, hayatı kuşatan haz ve elemeler toplamının ölçülmesiyle elde edileceğini savunmaktadır. J. S. Mill'e göre ise mutluluk; kısa süreli olanlardan değil tersine sürekli ve ölçülü hazlardan kaynaklanır. J. S. Mill haz ve mutluluk kavramını bireyden topluma, özelden genele doğru genişleyen bir merteye içerisinde görmekte ve gerçek bireysel hazzın da ancak bu genişleme ile mümkün olacağını ileri sürmektedir.¹¹³ Ancak, H. Z. Ülken'e göre, yararcıların mutlulukla ilgili bu açıklamaları tatmin edici olmayıp, tecrübeci ve göreci bir felsefe olduğu için, mutluluk konusunda, metafizik teorilerin doğurduğu buhranları başka bir yönden sürdürmektedir. Mutluluk kavramını da, tıpkı haz ve adalet gibi, metafizik teorilerden eleştirmeksizin almışlardır. Bu yüzden de J. S. Mill'in felsefesinde mutluluğun anlamı açık değildir.¹¹⁴

18-Yararcı ahlâkta, adalet kavramı belirsizdir.

J. S. Mill'in liyakatli ve liyakatsiz olanı ayırmak için, bir insanın bir tek hareketinin ölçü olamayacağı, onun bütün hayatına ait bir tümevarıma başvurularak genel bir liyakat hükmünün verilebileceğine dair görüşleri her zaman doğrulanamaz. Bir tek hareket bazen bütün bir ömür boyunca yapılan hareketleri unutturabilir, hatta öteki hareketlerden daha da önemli olabilir. Yıllarca iyilik yapan bir insan, çok kötü bir hareket yapar-

¹¹¹ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 83-84.

¹¹² H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 104-105. Gaye ve vasıta değerler hakkında ayrıca bkz. H. Z. Ülken, *Tarihî Maddencilğe Reddiye*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1963, s. 142-143.

¹¹³ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 83-86.

¹¹⁴ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 90.

rak bütün iyiliklerini mahvedebilir; aynı şekilde senelerce kötülük yapan bir kişi de iyi bir hareketle bütün kötülüklerini unutturup beğeni toplayabilir. Adam öldürme, intihar, hırsızlık vb. fiillerin insanın bütün hayatı boyunca kazandığı beğenileri yok ettiği çok görülmüştür. Kahramanlık, kendini feda etme veya başkalarını affetmek suretiyle de daha önceki bütün kin duygularının ve hataların ortadan kalktığı ve bunları yapan kişilerin birden bire büyük bir takdir kazandıklarına çok şahit olunmuştur. J. S. Mill'in bu hususları ihmal etmesi; insan hayatında görülün dönüm noktası olan hareketleri, ruhî ihtidaları ve değişimleri dikkate almamasından ve aşırı zihinciliğinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan, adalet kavramını da, metafizik teorilerden tartışmaksızın almış bu yüzden de -tıpkı mutluluk vb. başka kavramlarda olduğu gibi- belirsiz bir şekilde bırakmış, ikna edici açıklamalar getirememiştir.¹¹⁵

C- Sonuç ve Değerlendirme

H. Z. Ülken; ahlâk alanında telif tercüme pek çok çalışması olan, ahlâkla ilgili hemen her sorunla ilgilenen ve bütün ahlâk teorilerine eleştirel yaklaşan bir düşünürdür. Bu özellikleri ve yaklaşım tarzı, bu makalede incelenen yararcılığa dair eleştirilerinde de açıkça görülmektedir. On sekiz madde halinde sunduğumuz eleştirileri, onun ahlâk meselelerine ne kadar geniş bir perspektiften baktığının, ele aldığı konuları bütün yönleriyle kavramaya çalıştığının ve buna göre eleştiriler yönelttiğinin delilleridir.

Yararcılığın geçmişi, etkisi ve önemiyle ilgili olarak makalenin birinci kısmında verilen bilgilerle, ikinci kısmında anlatılan eleştirilerin içeriklerini karşılaştırdığımızda; H. Z. Ülken'in yararcılık ve tarihine büyük ölçüde vâkıf olduğu, dönemindeki pek çok ilim adamı ve felsefeciden çok daha fazla bu teorinin etkisi ve öneminin farkında olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bundan dolayı, birçok çalışmasında yararcılığın ilişkili olduğu sorunlara temas etmiş, bu teoriyi savunan özellikle J. S. Mill ve Spencer gibi filozofların görüşlerini inceleyerek onlara eleştirilerde bulunmuştur. Bu yüzden, yaşadığı dönemde ülkemizde yararcı düşünceyle onun kadar meşgul olan ve bu felsefeyi onun kadar eleştiren

¹¹⁵ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 90-91. Krş. M. Aydın, *Ahlâk Felsefesi Ders Notları*, s. 29-30; A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararcılık Teorisi*, s. 103-105.

başka bir ilim adamı ve düşünürümüz bulunmadığı için, çağdaşı felsefecilerimiz arasında özel bir yere sahip olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Yararcılığa yönelik hemen hemen her eleştirisinde H. Z. Ülken'in psikoloji, sosyoloji ve felsefeyle ilgili bilgi biriminin ve uzmanlığının izlerini görmek mümkündür. Bu yüzden bu üç alanın sağladığı imkanlardan istifade ederek, herhangi bir konuya çeşitli açılardan bakabilmektedir. Sözgelimi, yararcılığın haz ve eleme dayanan bir ahlâk felsefesi geliştirmesini eleştirirken, biyolojiden psikolojiye, sosyolojiden bilgi felsefesine kadar geniş bir yelpazede konuya yaklaşması ne kadar geniş bir ufka sahip olduğunun delilidir.

Bununla birlikte, H. Z. Ülken'in yararcılıktan anladığının büyük ölçüde XVIII. yüzyıla kadar yaşayan ve yukarıda görüşleri özetlenen Hume ve Shaftesbury gibi düşünürlerin görüşleriyle Bentham'ın kurduğu ve J. S. Mill'in geliştirdiği modern yararcılık, ya da klasik yararcılık denilen ve İngiltere merkezli olarak gelişen felsefe akımı olduğu söylenebilir. Yararcılığı anlatırken ve ona eleştirilerde bulunurken, Fransa ve İtalya'da yararcılığı savunan düşünürlerin fikirleriyle teolojik yararcılığı savunan düşünürlerin görüşlerini hiç göz önüne almamıştır. Aynı şekilde, yarırcı okula mensup olan James Mill ve H.Sidgwick gibi pek çok filozofların görüşlerini de ihmal etmiştir. Yararcılığa yönelttiği eleştirileriyle meşhur olan, buna rağmen de yarırcı sayılan G. E. Moore'un bir kısım görüşlerini bilmesine ve ona *Yirminci Asır Filozofları* adlı eserinde müstakil yer ayırmasına,¹¹⁶ başka bazı eserlerinde de görüşlerinden bahsetmesine¹¹⁷ rağmen onun yararcılık tarihindeki yerine işaret etmemesi, ya da görmezden gelmesi şaşılacak bir durumdur. Böyle olunca da, değeri olgudan çıkardığı için yararcılığı eleştirirken G. E. Moore'un olgu-değer sorunuyla ilgili olarak 'tabiatçı yanılığ' şeklinde kavramsallaştırdığı¹¹⁸ görüşünden istifade edememesi önemli bir eksikliktir.

¹¹⁶ G. E. Moore'un felsefesini anlattığı kısım hakkında bkz. H. Z. Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, s. 142-145.

¹¹⁷ H. Z. Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, s. 107-108; a.mlf., *Değerler, Kültür ve Sanat*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1965, s. 12.

¹¹⁸ G. E. Moore, *Principia Ethica*, Cambridge University Press, Cambridge 1922, s. 10, 13, 18, 20, 38. Krş. Recep Kılıç, "Olgu ve Değer Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXV, s. 366-367.

Bentham ve felsefesi hakkında verdiği bilgilerden hareket ederek H. Z. Ülken'in onun herhangi bir eserini okumadığı ya da incelemediği, bu konudaki bilgilerinin muhtemelen ikinci el kaynaklara dayandığı söylenebilir. Düşünce tarihine en önemli katkılarını asıl mesleği olan hukuk alanında yapan Bentham'ın bu husustaki görüşlerine hiç temas etmemesinin sebebi muhtemelen bu bilgi eksikliğidir. J. S. Mill ve felsefesine dair bilgileri ise büyük ölçüde doğrudan onun eserlerine dayanmaktadır. Pek çok eserinde onun *Mantık Sistemi* adlı kitabını kaynak olarak kullanması, yararcılıkla ilgili görüşlerini ve eleştirilerini anlatırken ise onun *Yararcılık ve Hürriyet* adlı eserlerine başvurması bunun delilleridir.

Ülkemizde Marks'ın felsefesini önce benimseyip savunan sonra da ona reddiye yazan düşünürlerden biri olan H. Z. Ülken'in yararcılığa yönelttiği eleştirilerinde böyle bir fikrî geçmişin izlerini bulmak da mümkündür. Sözgelimi, J. S. Mill'in savunduğu yararcı ahlâkın herkes için geçerli olmayan bir 'aydınlar ahlâkı' olduğuna dair eleştirisiyle, Marks'ın *Kapital* adlı eserinde yararcılara ve Bentham'a yönelttiği ağır eleştirileri arasında ilişki kurulabilir. Marks'ın, anılan eserinde Bentham'ın savunduğu ahlâkı 'burjuvazi aptallığı olarak' vasıflandırmasıyla H. Z. Ülken'in 'aydınlar ahlâkı' ifadesi arasındaki büyük benzerlik hemen göze çarpmaktadır.¹¹⁹

H. Z. Ülken'in yararcılığı eleştirirken Türkçe'deki yararcılık literatüründen ve yapılan eleştirilerden¹²⁰ pek istifade etmediği anlaşılmaktadır. Bu konudaki eserlere başvursaydı, hukuk, siyaset ve iktisat felsefeleri alanlarında yararcılığa yönelik olarak çok daha derinlikli eleştiriler yöneltmesi mümkün olabilirdi. Ayrıca, 1946 yılında ilk baskısı yapılan *Ahlâk* adlı eserinde yararcılığa yönelttiği eleştirilerin çoğunun, aradan yaklaşık yirmi beş yıl geçtikten sonra 1971 yılında yayımladığı *Aşk Ahlâkı* adlı eserine yazdığı açıklamalarda da tekrar edilmesi, bir yandan düşüncesindeki istikrarı ispat ederken öte yandan konuyla ilgili tartışmaları yakından takip edemediğini de göstermektedir. Öte yandan, yararcılığın mutluluk anlayışına yönelttiği eleştiriler de çok zayıf görünmektedir. Bu

¹¹⁹ Karl Marx, *Capital, A Critique of Political Economy*, s. 668.

¹²⁰ Örnek olarak bkz. A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 155-178; Giorgio Del Vecchio, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, çev. Sahir Erman, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul ts. (1952?), s. 449-453.

kadar ahlâkla ilgilenen bir düşünürün, ahlâk tarihinin en önemli sorunlarından biri olan mutluluğa yararcılığın yaklaşımı hakkında bu kadar az eleştiri yöneltmesi şaşırtıcı bir durumdur.

Genel olarak ahlâk felsefesi, özel olarak ise pragmacılık hakkında H. Z. Ülken'in yazdıkları ve bu alanlardaki eleştirilerinin tamamının çeşitli açılardan incelenmesi, yararcılık hakkındaki yazılarının ve eleştirilerinin seviyesini ve özgünlüğünü çok daha fazla gün yüzüne çıkartacaktır. H. Z. Ülken'in ahlâka dair görüşleriyle mevcut ahlâk teorilerine yönelttiği eleştirilerin üzerinde tekrar düşünülmesi, yeni bir ahlâk felsefesi geliştirebilmek için iyi bir başlangıç noktası olabilir. Ahlâk alanında bu kadar çok gayret sarf eden bir ilim adamı ve düşünürün, doğrularından olduğu kadar yanlışlarından da öğreneceğimiz çok şey olduğu muhakkaktır.

“HİLMİ ZİYA ÜLKEN’S CRITIQUE OF UTILITARIANISM”

Abstract

Utilitarianism is one of the most important ethical theories emerged in the West after the seventeenth century and became influential in many countries including primarily Britain. It can be considered one of the oldest philosophical tradition to go back to antique era when its connection is made with hedonism. It is known that utilitarianism and its associate conception of pragmatism have been effective on politics, economis, sociology, psychology and education since last few centuries. This article aims to grapple with several criticisms raised by Hilmi Ziya Ülken (d.1974), one of the leading Turkish philosophers in the modern Turkish thought, and also examine first the genesis and historical significance of utilitarianism. Some of his critics of utilitarian ethics can be mentioned as follows: Utilitarian ethics; is separating ethics from its forms; is a merely rationalistic, scientific and realist theory; denies authonomy of ethics; because of its method, induction, can not explain ethics; it derives value judgements from the facts (is-ought question); puts humanbeings under the governance of nature; is a passive ethics; can not explain the social and economical unequalities; explains moral action based on merely egoism; is an aristocratic ethics; explains moral obligation with utility; is not objective and universal because of its relativity.

Keywords

Utilitarianism, Egoism, Hedonism, Individualism, Pragmatism, Ethics, Moral Philosophy, Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Modern Philosophy, Hilmi Ziya Ülken, Modern Turkish Thought.